

**МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Міжнародний факультет

Кафедра філософії, біоетики та іноземних мов

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард Бурячківський

«1» вересня 2023р.

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА ДО ЛЕКЦІЙ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Факультет МЕДИЧНИЙ

Курс ПЕРШИЙ, ДРУГИЙ (СТН)

Навчальна дисципліна ФІЛОСОФІЯ З ЦИКЛОМ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Затверджено

Засіданням кафедри філософії, біоетики та іноземних мов
Одеського національного медичного університету

Протокол №1 від 28.08.2023 р.

Завідувач кафедри

Володимир ХАНЖИ

Розробники:

Володимир ХАНЖИ, д. філос. н., професор, професор закладу вищої освіти
кафедри філософії, біоетики та іноземних мов, завідувач кафедри філософії,
біоетики та іноземних мов

Олена ЧУЙКОВА, к. філос. н., доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри філософії,
біоетики та іноземних мов

Дмитро ЛЯШЕНКО, к. філос. н., доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри
філософії, біоетики та іноземних мов

Лекція № 1

Тема № 1. «Філософія як світогляд. Специфіка філософського знання. Філософія стародавніх часів та середньовіччя.» – 2 год.

Актуальність теми. Гуманітарна освіта – одна з найважливіших складових університетської освіти взагалі. Не втратила вона своєї значущості і сьогодні, бо знання іноземних мов, достатня загальна ерудованість, вміння критично мислити – характерні ознаки представника інтелігенції в усі часи. Філософія, тобто міркування над найглобальнішими, фундаментальними проблемами, буде актуальною, доки є людство, а філософія як дисципліна – доки суспільство потребуватиме творчих людей з широким кругозором та глибоким мисленням. Не є секретом, що більшість студентів вперше занурює у світ філософії, крім того, багато з них приходять вже з упередженим ставленням щодо цієї галузі знання («філософія – щось зайве, тому, що нікому не зрозуміле»), тому тема філософського світогляду, можливості його власного формування є актуальною не тільки з позиції ознайомлення з предметом та функціями дисципліни, але і як перший крок у подоланні психологічного її відторгнення студентами.

Філософія Стародавніх Греції та Риму є фундаментальною для європейської традиції взагалі. Без перевершення, основні західні філософські парадигми формуються саме за часів античності. Тут закладаються основи онтології (матеріалістичні та ідеалістичні тенденції), будуються гносеологічні, антропологічні, етичні, естетичні моделі. Багато філософських вчень, що з'явилися в більш пізні часи (середньовіччя, Ренесанс, Новий час) є наслідуванням сократівської лінії, платонізму, перипатетизму, атомізму Демокріта та вчень інших шкіл. Тому вивчення даної теми допоможе студентам зрозуміти особливості західного типу мислення, усвідомити вектор розвитку європейської філософії взагалі.

Мета.

- Відрізнати основні типи світогляду: буттєвого, міфологічного, релігійного, філософського, наукового.
- Аналізувати специфіку філософського осмислення світу та людини на відміну від конкретно-наукового їх розуміння.

- Трахтувати специфіку філософських понять у їх порівнянні з буденними та науково-медичними знаннями.
- Інтерпретувати основні функції філософії: світоглядну, гносеологічну, методологічну, аксіологічну.
- Аналізувати розвиток філософії на тлі світової культури.
- Здійснювати порівняльний аналіз східної та західної філософії.
- Розуміти матеріалістичні та ідеалістичні тенденції в античній філософії, особливості діалектичного бачення буття.
- Оцінювати вплив античної думки на подальший розвиток західної філософії, західного типу мислення.

Основні поняття: світогляд, міфологія, філософія, наука, ідеологія, мистецтво, антична філософія, класичний період, ідеалізм, матеріалізм.

План і організаційна структура лекції.

№ з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<i>Підготовчий етап.</i> Визначення навчальних цілей.		
1.	Забезпечення позитивної мотивації.		3 хв.
2.			2 хв.
	<i>Основний етап.</i> Викладення лекційного матеріалу. План:		
	І Поняття світогляду.		
3.	1. Історичні типи та структура світогляду.	Таблиця	
	2. Життєвий світогляд.		10 хв.
	3. Міфологічний світогляд, його основні характеристики.		
	4. Релігійний світогляд. 5.		5 хв.
	Порівнювальний аналіз		

	міфології та релігії.		10 хв.
	6. Науковий світогляд. Зв'язок філософії та науки.	Таблиця	15 хв.
	II. Філософія в системі світоглядних знань про світ та людину. Місце філософії в системі культури.	Кодограма	10 хв. 10 хв.
	1. Предмет філософії. Філософія як навчальна дисципліна.		10 хв.
	2. Основні проблеми філософії. Матеріалізм та ідеалізм – основні напрями розвитку філософії: їх спільність та суттєва відмінність.		
	3. Проблема ефективного пізнання світу та людини, їх історичних відношень як		
4.	проблема філософії.		3 хв.
	4. Основні функції філософії.		
5.	5. Зв'язок філософії з медициною.		3 хв.
6.	<i>Заключний етап.</i> Резюме лекції, загальні	Список літера- тури, питання.	2 хв.
7.	висновки. Відповіді лектора на можливі запитання. Завдання для самопідготовки студента.		7 хв.

	Перевірка відвідування лекції.		
	<i>Підготовчий етап.</i>		
	<i>Визначення навчальних цілей.</i>		
1.	<i>Забезпечення позитивної</i>		3 хв.
2.	<i>мотивації.</i>		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
	<i>Викладення лекційного матеріалу. План:</i>		
	<i>I. Досократичний період:</i>		
3.	<i>1. Мілетська школа.</i>		
	<i>Геракліт.</i>		
	<i>2. Піфагор. Піфагорейська школа.</i>	Таблиця	
	<i>3. Елеати.</i>		10 хв.
	<i>II. Класичний період:</i>		
	<i>4. Софісти та Сократ.</i>		
	<i>5. Платонівський ідеалізм.</i>		5 хв.
	<i>6. Критика Платона Арістотелем. Причини буття за Стагірітом.</i>		10 хв.
	<i>7. Атомістична лінія.</i>	Таблиця	
	<i>Демокріт.</i>		15 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		10 хв.
	<i>Резюме лекції, загальні висновки.</i>	Кодограма	10 хв.
	<i>Відповіді лектора на можливі запитання.</i>		10 хв.
	<i>Завдання для самопідготовки студента.</i>		3 хв.
	<i>Перевірка відвідування лекції.</i>		3 хв.
			2 хв.

		Список літератури, питання.	
--	--	-----------------------------	--

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Поняття світогляду

Світогляд - необхідна складова людської свідомості, пізнання. Це не просто один елемент у ряді багатьох інших, а їх складна взаємодія. Різномірні знання, переконання, думки, відчуття, прагнення, надії, з'єднуючись в світогляді, предстають як більш менш цілісне розуміння людьми миру і самих себе. Світогляд - освіта інтегральна. До його складу входять і грають в нім важливу роль узагальнені знання - повсякденні, або життєво-практичні, професійні, наукові. Чим солідніше запас знань в ту або іншу епоху, у того або іншого народу або окремої людини, тим більше серйозну опору може отримати відповідний світогляд. Наївна, неосвічена свідомість не має в своєму розпорядженні достатніх засобів для чіткого, послідовного, раціонального обґрунтування своїх поглядів, звертаючись часто до фантастичних вигадок, звичаїв.

Ступінь пізнавальної насиченості, обґрунтованості, продуманості, внутрішній узгодженості того або іншого світогляду буває різною. Пізнання ніколи не заповнюють собою всього поля світогляду. Окрім знань про світ (включаючи і мир людини) в світогляді осмислюється також весь устрій людського життя, виражаються певні системи цінностей (уявлення про добро і зло та інші), шикуються «образи» минулого і «проекти» майбутнього, дістають схвалення (засудження) ті або інші способи життя, поведінки. Програми життя, дії, спрямованість вчинків мають під собою дві «опори»: знання і цінності. Пізнанням рухає прагнення до істини - об'єктивного збагнення реального миру. Ціннісна свідомість інше: вона втілює в собі особливе відношення людей до того, що все відбувається відповідно до їх цілей, потреб, інтересів, того або іншого розуміння сенсу життя. У ціннісній свідомості формуються етичні, естетичні (і взагалі світоглядні) ідеали. Найважливішими поняттями, з якими

відвіку зв'язувалася ціннісна свідомість, виступали поняття добра і зла, краси і потворності. Через співвідношення з нормами, ідеалами здійснюється оцінювання - визначення цінності того, що відбувається. Система ціннісних орієнтацій грає дуже важливу роль в індивідуальному і груповому, суспільному світогляді. При всій їх різноманітності пізнавальний і ціннісний способи освоєння миру в людській свідомості, житті, дії повинні бути якось урівноважені, приведені в згоду. Повинна досягатися також напружена єдність інших компонентів, аспектів, рівнів світогляду: відчуттів і розуму, розуміння і дії, віри і сумніву, теоретичного і практичного досвіду людей, осмислення минулого і бачення майбутнього. Їх співвідношення, поєднання, синтез - складна і болісна духовно-практична робота, покликана забезпечувати зв'язаність і цілісність людського досвіду, всієї системи орієнтацій.

Світогляд - комплексна форма свідомості, яка охоплює самі різні «пласти» людського досвіду - здатне розсовувати вузькі рамки повсякденності, конкретного місця і часу, співвідносити дану людину з іншими людьми, включаючи і тих, що жили раніше, житимуть потім. У світогляді накопичується досвід з'ясування смислової основи людського життя, все нові покоління людей залучаються до духовного світу прадідів, дідів, батьків, сучасників, щось, дбайливо зберігаючи, від чогось рішуче відмовляючись. Отже, світогляд - це сукупність поглядів, оцінок, принципів, що визначають найзагальніше бачення, розуміння миру. Життя людей в суспільстві носить історичний характер. То поволі, то прискорено, інтенсивно змінюються в часі всі складові суспільно-історичного процесу: технічні засоби і характер праці, відносини між людьми і самі люди, їх думки, відчуття, інтереси. Світогляд людських співтовариств, соціальних груп, осіб також схильно до історичних змін. Воно активно уловлює, заломлює великі і малі, явні і приховані процеси суспільних змін. Кажучи про світогляд у великому суспільно-історичному масштабі, мають на увазі переважаючі на тому або іншому етапі історії гранично загальні переконання, принципи пізнання, ідеали і норми життєдіяльності, тобто виділяють загальні риси інтелектуального, емоційного, духовного настрою тієї або іншої епохи. І в реальній дійсності світогляд формується в свідомості

конкретних людей і використовується особами і соціальними групами, як визначальні життя, загальні переконання. А це означає, що, окрім типових, сумарних рис, світогляд кожної епохи живе, діє в безлічі групових і індивідуальних варіантів.

Строго кажучи, кожна людина або соціальна група, виділена за тією або іншою ознакою (наприклад, по класовій приналежності, соціальному положенню, рівню освіти, професії, прихильності до якої-небудь релігії і іншим), має власні, не у всьому співпадаючі з іншими, а іноді і дуже найзагальніші уявлення про світ, що сильно відрізняються від них, і життєві програми. Світогляд - це складне, синтетичне, інтегральне утворення суспільної і індивідуальної свідомості. Істотне значення для його характеристики має пропорційну присутність різних компонентів - знань, переконань, вірувань, настроїв, прагнень, надій, цінностей, норм, ідеалів і т.д.

Філософія має органічний зв'язок зі світоглядом. Що ж таке світогляд? Слід підкреслити, що у визначенні цього поняття немає чіткості. Воно не є загально визнаним. У сучасних філософських працях про світогляд мовиться таке: «Світогляд – це форма суспільної відомості»; «Світогляд – це форма самоусвідомлення особистості»; «Світогляд – це система поглядів на світ і на місце людини у цьому світі»; «Світогляд – це система принципів діяльності людини»; «Світогляд – це погляд людини на світ як ціле»; «Світогляд – це спосіб духовно-практичного освоєння світу». Ці визначення, безумовно, мають сенс. Вони свідчать про те, що поняття “світогляд” – багатогранне, відображає складні процеси духовно-практичного життя людини. З усіх вище наведених визначень найбільш узагальненим є таке: «Світогляд – це форма суспільної свідомості, спосіб духовно-практичного освоєння світу».

Філософія і світогляд в цьому контексті мають органічну єдність. Філософія теж є специфічним світоглядом. Певним способом духовно-практичного освоєння світу. Філософія як світогляд є системою найбільш загальних поглядів на світ, природу, суспільство, людину, пізнання. Філософія як світогляд теоретично обґрунтовує свої положення і висновки, основні

принципи соціально-політичної, наукової, моральної, естетичної діяльності людини, тобто освоює світ як духовно (теоретично), так і практично.

Життєво-практичний світогляд включає навиків, звичаїв і традицій, що передаються з покоління в покоління, і пізнаний досвід кожного конкретного індивіда. Він допомагає людині орієнтуватися в складних життєвих обставинах, Разом з тим, слід зазначити, що цей рівень світогляду не відрізняється глибокою продуманістю, систематичністю, обґрунтованістю. У ній нерідкі внутрішні суперечності, стійкі забобони.

Ці недоліки долаються на іншому, вищому рівні світогляду, який носить теоретичний характер. До цього рівня вирішення світоглядних проблем, разом з **наукою**, належить і **філософія**. На відміну від всіх інших форм і типів світогляду, філософія претендує на теоретичну обґрунтованість як змісту, так і способів досягнення узагальнених знань про дійсність, а також норм, цінностей і ідеалів, що визначають цілі, засоби і характер діяльності людей. Філософ, в буквальному значенні цього слова, є не тільки творцем світоглядних систем. Він бачить своє завдання в тому, щоб зробити світогляд предметом теоретичного аналізу, спеціального вивчення, піддавши його критичному суду розуму. Співвідношення життєво-практичного і теоретичного рівнів світогляду до певної міри можна збудувати і в історичній послідовності. В цьому випадку, можна сказати, що життєво-практичний світогляд знаходить свій узагальнений вираз в міфології і релігії. А це означає, що міфологію і релігію можна розглядати як попередників філософії.

Історично першою формою світогляду є **міфологія**. Вона виникає на ранній стадії суспільного розвитку. Тоді людство у формі міфів, тобто оповідей, переказів, намагалося дати відповідь на такі глобальні питання як походження і пристрій всесвіту в цілому, виникнення найбільш важливих явищ природи, тварин і людей. Значну частину міфології склали космологічні міфи, присвячені пристрою природи. Разом з тим, велика увага в міфах приділялася різним стадіям життя людей, таємницям народження і смерті, всіляким випробуванням, які підстерігають людину на його життєвому шляху. Особливе місце займають міфи про досягнення людей: добуванні вогню, винаході

ремесел, розвитку землеробства, прирученні диких тварин. Відомий англійський етнограф Б. Маліновський відзначав, що міф, як він існував в первісній общині, тобто в його живій первозданній формі - це не історія, яку розповідають, а реальність, якою живуть. Це не інтелектуальна вправа або художня творчість, а практичне керівництво до дій первісного колективу. Завдання міфу не полягає в тому, щоб дати людині якесь знання або пояснення. Міф служить для виправдання певних суспільних установок, для санкціонування певного типу вірувань і поведінки. В період панування міфологічного мислення ще не виникла потреба в отриманні спеціальних знань.

Таким чином, міф - це не первинна форма знання, а особливий вид світогляду, специфічне образне синкретичне уявлення про явища природи і колективного життя. У міфі як найбільш ранній формі людської культури об'єднувалися зачатки знань, релігійних вірувань, етична, естетична і емоційна оцінка ситуації. Якщо стосовно міфу можна говорити про пізнання, то слово «пізнання» тут має сенс не традиційного добування знання, а світовідчуження, плотського співпереживання (так ми використовуємо цей термін у висловах «серце дає про себе знати», «пізнати жінку» і т. д.). Для первісної людини як було неможливо зафіксувати своє знання, так і переконатися в своєму незнанні. Для неї знання не існувало як щось об'єктивне, не залежне від його внутрішнього світу. У первісній свідомості мислиме повинне співпадати з тим, що переживається, те що діє з тим, що діється. У міфології людина розчиняється в природі, зливається з нею як її невіддільна частинка. Основним принципом рішення світоглядних питань в міфології був генетичний. Пояснення з приводу першооснови миру, походження природних і суспільних явищ зводилися до розповіді про те, хто кого породив.

Перш за все, слід зазначити, що втілені в міфах уявлення тісно перепліталися з обрядами, служили предметом віри. У первісному суспільстві міфологія знаходилася в тісній взаємодії з релігією. Проте було б неправильним однозначно стверджувати, що вони були нероздільні. Міфологія існує окремо від релігії як самостійна, відносно незалежна форма суспільної свідомості. Але на ранніх стадіях розвитку суспільства міфологія і релігія складали єдине ціле.

Із змістовного боку, тобто з погляду світоглядних конструкцій, міфологія і релігія нероздільні. Не можна сказати, що одні міфи є «релігійними», а інші - «міфологічними». Проте релігія має свою специфіку. І ця специфіка полягає не в особливого типа світоглядних конструкціях (наприклад, таких, в яких переважає розділення миру на природний і надприродний) і не в особливому відношенні до цих світоглядних конструкцій (відношення віри). Розділення миру на два рівні властиво міфології на досить високій стадії розвитку, а відношення віри також невід'ємна частина міфологічної свідомості. Специфіка релігії обумовлюється тим, що основним елементом релігії є культова система, тобто система обрядових дій, направлених на встановлення певних відносин з надприродним. І тому всякий міф стає релігійним в тій мірі, в якій він включається в культову систему, виступає як її змістовна сторона.

Світоглядні конструкції, включаючись в культову систему, набувають характеру віровчення. І це додає світогляду особливий духовно-практичний характер. Світоглядні конструкції стають основою формальної регуляції і регламентації, впорядкування і збереження вдач, звичаїв, традицій. За допомогою обрядовості релігія культивує людські відчуття любові, доброти, терпимості, співчуття, милосердя, справедливості і т. д., додаючи їм особливу цінність, пов'язуючи їх присутність з священним, надприродним.

Основна функція релігії полягає в тому, щоб допомогти людині долати історично мінливі, скороминущі, відносні аспекти його буття і прославити людину до чогось абсолютного, вічного. Виражаючись філософською мовою, релігія покликана «укоренити» людину в трансцендентне. У духовно-етичній сфері це проявляється в доданні нормам, цінностям і ідеалам характеру абсолютного, незмінного, незалежного від кон'юнктури просторово-часових координат людського буття, соціальних інститутів і т.д. Таким чином, релігія додає сенс і знання, а значить, і стійкість людському буттю, допомагає йому долати життєві труднощі.

Отже, міфологічно-релігійний світогляд носив духовно-практичний характер. Історичні особливості цього світогляду пов'язані з низьким рівнем освоєння людиною дійсності, залежністю його від неосвоєних, нескорених сил

природи і суспільного розвитку, а також з недостатнім розвитком його пізнавального апарату. У цих умовах світоглядні конструкції вступали в соціальну і індивідуальну взаємодію у формі образів і символів. У міру розвитку людського суспільства, встановлення людиною певних закономірностей, вдосконалення пізнавального апарату з'явилася можливість нової форми освоєння світоглядних проблем. Ця форма носить не тільки духовно-практичний, але і теоретичний характер. На зміну образу і символу приходить Логос - розум. **Філософія** і зароджується як спроба вирішити основні світоглядні проблеми засобами розуму, тобто мислення, що спирається на поняття і думки, що зв'язуються один з одним по певних логічних законах. На відміну від релігійного світогляду з його переважною увагою до питань відношення людини до сил, що перевершують його і істот, філософія винесла на перший план інтелектуальні аспекти світогляду, відобразив наростаючу в суспільстві потребу в розумінні миру і людини з позицій знання.

2. Філософія і світогляд: спільні риси

Філософія і світогляд, безумовно, мають спільність. В чому вона полягає? Спільність філософії і світогляду полягає в тому, що вони: 1) є своєрідними формами суспільної свідомості, способами духовно-практичного освоєння світу; 2) мають однаковий предмет осмислення – відношення “людина – світ”; 3) дають цілісне уявлення про світ, людину, її походження і т. п.; 4) мають спільність за деякими своїми функціями (наприклад, виховною).

3. Філософія і світогляд: відмінні риси

Разом з тим, філософія і світогляд – це не тотожні поняття. В чому полягає їх нетотожність?

1. Поняття “світогляд” більш широке за обсягом ніж поняття “філософія”. Світогляд включає в себе різноманітні погляди людини на світ – філософські, релігійні, суспільно-політичні, економічні, етичні, естетичні і т.п.

2. Для характеристики світогляду використовуються поняття “загальна картина світу”, “світовідчуття”, “світосприйняття”, “світоуявлення”, “світорозуміння” тощо. Для філософії найважливішими в цьому контексті є “світорозуміння”.

3. Філософія представляє собою форму суспільної свідомості, світогляд і науку. Світогляд як система поглядів на світ, як спосіб його духовно-практичного освоєння не є наукою. Світогляд може ґрунтуватися на не наукових засадах.

4. Філософія відображає і обґрунтовує своє осмислення світу своїми методами, принципами, законами, своїм логіко-понятійним апаратом, маючи таку функцію, як логіко-гносеологічна. Світогляд не має такої функції.

4. Філософія як пізнання світу

Філософія є світоглядом, але світоглядом особливим — теоретичним, тобто заснованим на розумі. Однак філософія наділена властивістю, яка виводить її за межі світогляду. Вона не тільки пояснює світ, але й пізнає його, її пояснення ґрунтуються на пізнанні. Релігія, наприклад, не займається спеціально пізнанням світу, щоб потім давати йому своє пояснення. Її вихідні засади пояснення задані у священних книгах (Біблія, Коран та ін.). Для філософії світ завжди є проблемою. Вона постійно перебуває в пошуках істини, націлена на пізнання невідомого, просякнута пафосом пізнання. Зрештою, світ як невідоме, як проблема постав лише перед філософією. Для незрілого мислення проблем не існувало. Виникнення філософії засвідчило зрілість духу, його мужність не тільки порушувати проблеми, а й утримувати їх протягом певного часу нерозв'язаними. На цій підставі можна стверджувати, що однією з особливостей філософського знання є його спрямованість на подолання проблем, усвідомлення незавершеності процесу пізнання. В структурі світогляду можна виділити чотири основні компоненти:

1) **Пізнавальний компонент.** Базується на узагальнених знаннях - повсякденних, професійних, наукових і т.д. Він представляє конкретно-наукову і універсальну картину миру, систематизуючи і узагальнюючи результати індивідуального і суспільного пізнання, стилі мислення того або іншого співтовариства, народу або епохи.

2) **Ціннісний-нормативний компонент.** Включає цінності, ідеали, переконання, вірування, норми, директивні дії і т.д. Одне з головних призначень світогляду полягає не тільки в тому, щоб людина спиралася на якісь

суспільні знання, але і в тому, щоб вона могла керуватися певними суспільними регуляторами. Цінність- це властивість якогось предмету, явища задовольняти потреби, бажання людей. У систему цінностей людини входять уявлення про добро і зло, щастя і нещастя, мету і сенс життя. Наприклад: життя - це головна цінність людини, безпека людини - це теж велика цінність, і т.д. Ціннісне відношення людини до світу і до самого себе формується в певну ієрархію цінностей, на вершині якої розташовуються свого роду абсолютні цінності, зафіксовані в тих або інших суспільних ідеалах. Наслідком стійкої оцінки людиною своїх відносин з іншими людьми, є соціальні норми: моральні, релігійні, правові і т.п. які регулюють повсякденне життя як окремої людини, так і всього суспільства. У них в більшій мірі, ніж в цінностях, присутній наказовий, зобов'язуючий момент, вимога поступати певним чином. Норми є тим засобом, який зближує цінностнозначиме для людини з його практичною поведінкою.

3) **Емоційно-вольовий компонент.** Для того, щоб знання, цінності і норми реалізовувалися в практичних вчинках і діях, необхідне їх емоційно-вольове освоєння, перетворення на особисті погляди, переконання, вірування, а також вироблення певної психологічної установки на готовність діяти. Формування цієї установки і здійснюється в емоційно-вольовій складовій світоглядного компоненту.

4) **Практичний компонент.** Світогляд - це не просто узагальнення знань, цінностей, переконань, установок, а реальна готовність людини до певного типу поведінки в конкретних обставинах. Без практичної складової світогляд носив би край абстрактний, відвернутий характер. Навіть якщо цей світогляд орієнтує людину не на участь в житті, не на дієву, а на споглядальну позицію, він всеодно проектує і стимулює певний тип поведінки.

На основі вищевикладеного можна визначити світогляд як сукупність поглядів, оцінок, норм і установок, що визначають відношення людини до світу і виступають як орієнтири і регулятори його поведінки. По характеру формування і способу функціонування можна виділити життєво-практичний і теоретичний рівні світогляду. Життєво-практичний рівень світогляду

складається стихійно і базується на здоровому глузді, обширному і багатообразному повсякденному досвіді. Цей рівень світогляду нерідко називають життєвою філософією. Така найважливіша сфера функціонування світогляду. Оскільки саме на цьому рівні він включається в соціальну і індивідуальну взаємодію абсолютної більшості людей. Життєво-практичний світогляд у край неоднорідний, оскільки неоднорідні по характеру утворення і виховання його носії. На формування цього рівня світогляду істотний вплив роблять національні, релігійні традиції, рівні освіти інтелектуальної і духовної культури, характер професійної діяльності і багато що інше.

5. Філософія і наука: спільне та відмінне

Пізнавальний пафос споріднює філософію і науку. Існує кілька поглядів на спільне та відмінне між цими сферами знання. При розв'язанні цієї проблеми у філософії намітились дві тенденції: одна максимально зближує філософію і науку, навіть проголошує філософію наукою, друга відстоює думку, що філософія не є наукою. Філософію і науку споріднює, як уже зазначалось, націленість на пізнання світу, на істину. Обидві вони засновані на розумі, тобто передбачають аргументи і сумніви. Наука також є теоретичним, загальним знанням. Більше того, історично деякий час філософія і наука існували як єдина система знання. Отже, і філософське, і наукове знання є теоретичним, тобто побудованим на узагальненнях, правилах логіки, що дає підстави розглядати філософію як науку. Однак між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників.

Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування філософського знання зазнають краху.

Цей надзагальний характер філософських понять надає їм ще одну особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все є запрограмованим і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ — це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське — пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності.

Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання. Загальний характер філософських понять обумовлює сутність філософського мислення. В ньому є свої недоліки, але є й переваги. Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів (наприклад, нове розуміння простору і часу, сформульоване в теорії відносності, в загальних рисах присутнє у філософії Лейбніца, Маха). Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну

функцію – фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

6. Філософія та ідеологія

У ХХ ст. актуальною стала проблема співвідношення філософії та ідеології. Марксизм, наприклад, однозначно зводив філософію до ідеології, інші течії перебувають на протилежних позиціях. Для з'ясування суті проблеми необхідно з'ясувати сутність ідеології, яку можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні ідеологія – сукупність ідей, цінностей і практичних настанов, які виражають і захищають інтереси певних соціальних спільнот – націй, класів, груп. За ідеологією приховані інтереси певних соціальних сил. Ідеологія в цьому розумінні є фактично світською релігією, де віра й відданість ідеалам домінують над розумом. Основні завдання такої ідеології полягають в об'єднанні соціальних спільнот і спрямуванні їх на певні практичні, переважно політичні, дії. Зрозуміло, що філософія має мало спільного з ідеологією в цьому розумінні. Її підґрунтям є розум, а не віра в ідеали чи вождя. Проте ідеї філософії, як, зрештою, і наукові ідеї, можуть використовуватися в ідеологічній боротьбі. Іншими словами, філософія не є ідеологією нації, класу чи партії, вона не ставить собі за мету виражати і захищати їх інтереси. Зведення філософії до ідеології в цьому сенсі, як свідчить практика функціонування марксистської філософії в СРСР, призводило до виродження філософії як такої.

У ширшому розумінні ідеологія – це дух епохи, нації, залежність ідей від соціального буття, тобто залежність, яка складається об'єктивно, поза інтересами людей. За такого розуміння ідеологію значно важче відмежувати від філософії. Справді, філософські ідеї виникають за певних соціальних умов і є їхнім відображенням. Їх розуміння передбачає знання умов, у яких вони формувались. Однак було б не виправдано зводити філософію до ідеології і в широкому тлумаченні. Філософські ідеї завжди вкорінені в певний соціум, тому говорять про індійську, китайську, німецьку, українську філософію. Вони визначаються і етапами розвитку суспільства. У пізнавальному ж аспекті, згідно з яким філософія виступає як освоєння світу розумом, вона фактично

втрачає ідеологічний характер. Філософське розуміння простору, часу, логіки мислення тощо не є відтворенням соціальних відносин даного суспільства. Філософія охоплює широкий діапазон ідей, і якщо одні з них, наприклад вчення про суспільство, відображають суспільство, в якому живе мислитель, а отже, є ідеологічними у широкому розумінні, то зміст багатьох інших ідей не можна виводити із соціального буття. Філософії притаманна апеляція до наукового пізнання, що виводить її за межі ідеології і в цьому значенні.

7. Філософія та мистецтво

Ціннісне відношення до світу споріднює філософію з релігією, про що вже йшлося, і мистецтвом. Мистецтво оперує художніми образами, які, як і поняття філософії, відтворюють дійсність. У художньому образі злилися сам предмет і спосіб його бачення митцем. Немає нічого суперечливого в тому, що один і той самий пейзаж різні художники можуть відтворити в однаково прекрасних картинах по-різному. Подібні ситуації траплялися і в історії філософії, коли різні філософи одне й те ж поняття тлумачили по-різному. Один, наприклад, акцентував увагу на необхідності, що панує у світі, другий, всупереч йому, стверджував про випадковість, третій вважав, що і необхідність, і випадковість існують не у світі, а вносяться у світ нашим мисленням, четвертий намагався встановити діалектичний зв'язок між необхідністю та випадковістю. При цьому аргументи кожної концепції були вагомими. Одна акцентувала увагу на моментах, які недооцінювала друга, третя знайшла інший підхід, іншу перспективу бачення. Тому філософські теорії, містячи в собі оцінювальний момент, співвідносяться не просто за принципом «істина-хибність», як це буває в науці, де істина однієї концепції виключає всі інші як хиби, а за принципом взаємодоповнення і поглиблення, який притаманний відношенню творів мистецтва.

Однак філософія, будучи багато в чому спорідненою з мистецтвом, суттєво відрізняється від нього. Мистецтво оперує художніми, чуттєвими образами. Художній образ – це загальне в чуттєвій формі, це узагальнення на рівні відчуттів (типові образи з художньої літератури). Це загальне в чуттєвому художньому образі подане особливо, воно лише «проглядається», а не чітко

фіксується. Якщо в науці загальне (теорія) чітко прив'язане до фактів (конкретного, чуттєвого), то у філософії цей зв'язок характеризується більшою свободою. У мистецтві ступінь свободи між загальним і чуттєвістю в художньому образі значно більший. Тут часто взагалі важко виявити загальне за чуттєвістю. Тому художні твори і мають такий широкий діапазон інтерпретацій.

8. Між наукою і мистецтвом

Отже, філософське мислення «вільніше» ніж наукове, а художнє – «вільніше», ніж філософське. Це означає, що за характером відношення загального і сфери чуттєвості філософія посідає проміжне місце між наукою і мистецтвом. Більша «прив'язаність» науки до фактів порівняно з філософією і мистецтвом не свідчить про її перевагу над останніми. Кожне з них виконує свою функцію. Наприклад, першими загрозу екологічної кризи відчували митці, вони в певному одиничному несприятливому факті «побачили» загальне – чорну перспективу людства. Відтак, коли чіткіше проступили деякі закономірності, за цю проблему взялися філософи, і тільки тоді, коли криза стала реальним фактом, який можна було емпірично вивчати, вона стала предметом наукового дослідження. Звичайно, художникам багато що «примарюється», але саме вони найбільш відкриті для нового. А раціонально скрупульозні науковці часто беруть до уваги факт в останню чергу.

Філософське світобачення, на відміну від художнього, засноване на розумі, в ньому особа філософа все-таки перебуває на задньому плані порівняно з мистецтвом. Даючи різне тлумачення світу, філософи логікою розуму змушені прийти або до взаємозаперечення, або до різних форм консенсусу, що характерно і для науки. Їхні побудови не можуть байдуже співіснувати, як це буває в мистецтві. Цим зумовлена боротьба шкіл і напрямів у філософії. Отже, специфіка філософського знання полягає в тому, що, будучи надзагальним, воно, на відміну від наукового, не має чіткого укорінення у факти. А на відміну від мистецтва, з яким його споріднює оцінювальне відношення до дійсності, філософія все-таки ґрунтується на засадах розуму, передбачає певну, хоч і не чітку, відповідність дійсності.

Антична філософія відома за численними літературними пам'ятками, написаними давньогрецькою мовою. Сьогодні буде запропоновано традиційний виклад вчень – в одному випадку характеризується ціла школа, в іншому – окреме вчення. На відміну від східної філософської парадигми, яка пояснювала світ реальних речей і явищ у химерно-фантастичному дусі, західна філософська парадигма, вироблена насамперед давньогрецькими мудрецьми, характеризувалася пильною увагою саме до речово-предметного світу. Для давньогрецьких філософів світ був живим, гармонійно упорядкованим предметно-речовим цілим — Космосом, що нагадує собою грандіозний художній витвір. До речі, в давньогрецькій мові слово "космос" означало стрій, порядок, світо-порядок. Центральне місце в давньогрецькій філософії займали онтологічні проблеми, зокрема пошуки об'єктивної основи всього суцього, яке тлумачилося або в матеріалістичному дусі (основою всього суцього є вода, повітря, вогонь, атоми), або в ідеалістичному: першоосновою всього є числа, ідеї тощо. Великим здобутком цієї філософії було атомістичне вчення Левкіпа, Демокріта, Епікура.

В рамках античної філософії виділяють такі періоди:

- 1) досократичний (6-5 ст. до н. е.);
- 2) класичний (5-4 ст. до н. е.);
- 3) елліністичний (4-2 ст. до н. е.);
- 4) римський (1 ст. до н. е. – 6 ст. н. е.).

Лекцію буде присвячено першим двом.

Досократичний період.

Мілетська школа та Геракліт. Засновниками філософії Стародавньої Греції вважають мілетських мислителів: Фалеса, Анаксимандра, Анаксімена та їх учнів, які жили й працювали в VI ст. до н.е. Те, що грецька філософія

виникла саме в Іонії не випадково. Мілет (західне узбережжя Малої Азії) відносився до сфери відомої крито-мікенської культури. До того ж він перебував у тісних зв'язках з давніми східними цивілізаціями. Інтенсивна колонізаційна практика й торговельно-ремісницький розвиток були причиною раннього пробудження інтересу до астрономії, географії, математики, метеорології тощо. Представники мілетської школи були видатними природодослідниками й натурфілософами, які включали природничі теми в широкий космографічний і космогонічний контекст. Фалес — батько давньогрецької філософії один із "семи мудреців", першим прийшов від міфологічної до понятійної картини світу, відмовившись визнавати антропоморфних богів, вдався до пошуків єдиного внутрішнього джерела життя. На його думку, такою основою всього суцього є вода. Фалес був знайомий з наукою Близького Сходу: вавилонською, єгипетською, фінікійською. У єгипетських жерців він навчався математики й астрономії. Анаксимандр — не менш видатний вчений. Він створив першу геометричну модель Всесвіту, першу географічну карту, гіпотезу про походження людини, вперше висловив думку про закон збереження матерії. Його вчення про будову світу, зокрема про "всеохоплююче", матеріальний континуум, про об'єктивну основу всього суцього (апейрон) не одержали однозначної інтерпретації. Анаксимен учив, що всі речі — це модифікації повітря, які породжуються в результаті його згущення чи розрідження; небесні тіла утворюються із земних випарів. З його праці "Про природу" зберігся лише один уривок. Геракліт (теж іонійський філософ) продовжував матеріалістичну лінію мілетців і зробив значний вклад у розвиток діалектичного методу. Збереглися уривки з його праці "Про природу", або "Музи", виключно важкі для розуміння (недарма їх автора прозвали "темним"). За Гераклітом, мудрість досягається шляхом осягнення всезагального, яке він називав логосом (іноді - богом). Пізнання єдиного, вічного логоса дає змогу керувати всіма речами. Хоча логос доступний ("загальний") всім, проте навіть деякі мудреці (Фалес, Піфагор) його не сприймали. Останні віддавали перевагу різним видам "багатоученості", зігнорували "єдине знання всього". Та, як відомо, багатоученість розуму

недодає. "Щоб говорити з умом, учив Геракліт, треба спиратися на всезагальне". Світ, за Гераклітом, є живий вогонь, що періодично розгорається і періодично згасає. Геракліт — перший грецький філософ, який зробив спробу осмислити єдину об'єктивно-логічну закономірність, що лежить в основі будь-якого процесу, розробити елементарну теорію пізнання і використати відповідні висновки для пояснення актуальних проблем.

Філософія піфагорійців. Після завоювання Іонії персами центр античної філософської думки перемістився на захід (о. Сицилія). Першу філософську школу тут (у місті Кротон) заснував виходець з Іонії Піфагор. Ця корпорація вчених була і релігійною общиною, і політичною партією. Піфагор учився математики та інших наук у Єгипті та Вавилоні, а філософії — в Анаксимандра. Піфагорійська школа відіграла важливу роль у розвитку античної науки й філософії. Досліджуючи кількісний аспект явищ природи, піфагорійці в "числі" вбачали найважливішу причину всього суцього. Значне місце в житті цього союзу займала проблема очищення (катарсису) як вищої етичної мети, що досягалася через вегетаріанство (для тіла) та осягнення музично-числової структури космосу — для душі. Піфагору приписують численну кількість ідей (про безсмертя душі, про метемпсихоз у сполученні з пам'яттю предків, зачатки теорії анамнесиса і спорідненості всіх живих істот тощо). Основними положеннями релігійного вчення були віра в живе тіло Космосу (вогневе кулевидне тіло — міф про Саламандру), що вбирає в себе безмежну порожнечу і Хаос безмежного простору, перетворюючи цей простір у Космос з його відокремленням усіх речей між собою, підпорядкуванням речей єдиному закону. Ця релігійна громада була переконана в переселенні душі людини після її фізичної смерті в тіла інших істот. Надалі (V-IV ст. до н.е.) серед піфагорейців набула поширення філософська тенденція самоусвідомлення. Найбільш відомими піфагорейцями були Філолай, Еврит, Архіт, Алкмеон. Поштовхом до створення власної філософської системи було вирішення проблеми взаємозв'язку Порядку і Хаосу, яке відрізняється від традиції Мілетської школи. Основою вирішення цієї проблеми, як і у мілетців, була ідея протилежностей, спочатку єдиного та множинного, потім межі та безмежного

(або ж оформленої та неформленої речовини). Внаслідок змішування, поєднання протилежностей — безмежного та межі — утворюються усі речі, які ототожнювалися піфагорейцями з числами. Це ототожнення було можливим за умов невіддільності чуттєво даного і неданого в уявленні. Наділення чуттєво неданого властивостями утворювати закони для чуттєво даного фактично призвело до створення вчення про виникнення Космосу із Логосу, а не першоречовини. Чуттєво неданим, але реально існуючим, що підкоряє своїм законам усе чуттєво дане, є число, взаємовідношення чисел. Тому піфагорейці вважали, що тільки математика може дати знання законів Космосу (1 — це точка, 2 — лінія, 3 — площина, 4 — тіло тощо). Знаходження числових закономірностей світу готувало народження суто ідеалістичної філософії. Таблицю множення, теорему Піфагора і т.ін. піфагорейці розглядали саме як доказ їхньої теорії світу.

Елейська школа. Виникла в м. Елея на півдні Італії у VI-V ст. до н.е. Головними її представниками були Ксенофан, Парменід, Зенон Елейський, Мелісс Самоський, Горгій. На відміну від мілетської та піфагорейської традицій розглядати дійсність як узгодження, єднання протилежностей елєати аргументовано критикують всі вчення, де визнається рухома, мінлива першооснова речей. Елєати обґрунтовують поняття про незмінну сутність істинного буття, позірність усіх помітних змін та відношень між речами, бо в іншому випадку будь-яке вчення про ту чи іншу річ стає простою марою, жодне знання не є опорою ані в теорії, ані в практичному житті. Елейська школа вперше розрізнила мислення (і мислиме буття) та чуттєві дані (і буття, що сприймається чуттєво), виділила буття як поняття про дійсність. Завдяки цьому вперше був здійснений поділ між поняттям і тим, що воно позначає, поняття стає окремим предметом дослідження. Елєати змогли сформулювати поняття єдності, єдиного буття як неперервного, незмінного, неподільного цілого, однаково присутнього в усіх елементах чуттєво даної дійсності. Поняття "буття" стало одним з головних для класифікації відомої дійсності, для побудови перших логічно обґрунтованих систем знання за принципом поєднання відомих уявлень у висловлювання, які не суперечать одне одному.

Здійснені перші спроби аналізу понять, що використовувалися філософами, призвели до відкриття феномену обмеженості, суперечливості понять. Так, відомі апорії Зенона засвідчили, що поняття "єдине — множинне", "обмежене — необмежене" та інші неспроможні відобразити дійсність, яку за своїми визначеннями вони повинні відображати. Завдяки цьому відкриттю постала проблема створення нових понять, більш придатних для пізнання Космосу. Передусім — це проблема відображення засобами логіки зміни, руху, процесів. Впливу елеатів зазнали Демокрит, Платон, Арістотель.

Класичний період.

Філософія софістів. В античній софістиці дуже важко знайти цілісну концепцію чи течію, вона має розмаїття вчень, поглядів різних її представників. Однак їй спільною ознакою можна чітко визначити суспільне становище софістів. Розквіт софістичної філософії відбувся у період Пелопонеської війни (431-404 рр. до н.е.). Найбільш відомими із старших софістів визнають Горгія, Протагора, Гіппія, Продіка, Антифонта. Горгій (прибл. 483-373 рр. до н.е.) висунув три найвідоміші тези: 1) нічого не існує; 2) якщо щось існує, то його неможливо пізнати; 3) у випадку, коли ми можемо щось пізнати, неможливо ці знання передати чи пояснити іншій людині. Докази цих тез будуються на чіткій логічній фіксації визначень понять. Уся конструкція базується на прийнятті відповідного положення, з якого виводяться висновки, що суперечать розповсюдженим поглядам. Горгій досить чітко вирізняє значення слів, використовує зміни значень у різних контекстах. Ця маніпуляція мовою, її логічною і граматичною структурою характерна для всіх софістів. Протагор (481 -373 рр. до н.е.). Відомий як один з найбільш популярних учнів Демокріта. Відстоює традиційний для софістів релятивізм. Є автором знаменитої тези: "людина є мірою усіх речей, існуючих — що вони існують, неіснуючих — що вони не існують". Вказану тезу у Протагора допомагають зрозуміти суттєві пояснення Секста Емпірика про те, що "Протагор ... мірою називає критерій, речами — справи..., що людина є критерій усіх справ, діянь". Спираючись на своє переконання про важливість мови для впливу на людей, вони здійснили

головний крок на шляху виникнення філології. Протагор першим почав визначати роди іменників, здійснив поділ мови на чотири види: прохання, питання, відповідь, вказування і назвав їх коренями мови. Продік відомий своїми думками про синоніми. Найбільш відомими молодими софістами були Фразімах, Критій, Алкідам, Лікофон, Полемон. Практична розробка проблем риторики, граматики, логіки стала для них домінуючою, бо софісти усвідомлювали свій обов'язок саме як вчителі, наставники молоді. Практичне спрямування школи софістів призвело до розмежування в античній філософії течій практицизму та споглядання, усвідомлення суті буття.

Сократ. Остаточне усвідомлення місця філософії у суспільстві було здійснене Сократом (469-399 рр. до н.е.). Він першим прийшов до висновку, що філософія — це діяльність щодо усвідомлення, осмислення та визначення відношення людини до дійсності. Філософ — людина, яка змінює своє відношення до світу відповідно до змін обставин буття.

Сократ гостро полемізує із софістами, хоча сам він фактично продовжує розпочату ними справу в утвердженні людини як головної теми філософських міркувань. Негативне ставлення до софістів Сократ пояснював тим, що вони "продавали знання за гроші кому завгодно". Сократ рішуче повертає філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. "Пізнай самого себе"—такою є головна теза сократівського філософствування. І таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів. Сократ принципово відмовляється від записування своїх думок, вважаючи дійсною сферою знання, мудрості живу бесіду з опонентами, живу полеміку. Саме він ввів поняття "діалектика" (вміння вести бесіду, сперечатися). Розкриваючи проблему людини, він порушував питання про такі характеристики, як "мужність", "розсудливість", "доброта", "краса" тощо. Суперечності у відповідях співрозмовників, що виявляв Сократ, свідчили про неможливість звести загальний зміст понять до їх конкретно-індивідуальних проявів. Відкривши неможливість існування загального як конкретного та індивідуального існування ("краси" взагалі поряд з красивою дівчиною, вазою,

краєвидом, свинею і т.д.), Сократ фіксує нову для філософії проблему, визнаючи: "Я вічно блукаю і не знаходжу виходу". Філософія Сократа — своєрідна межа в історії античної філософії. У всіх досократівських мислителів ("досократики") світ виступає у вигляді цілісності, яка підпорядковує собі людину — "одну" з частинок Космосу. Сократ же вирізняє людину, визначаючи предметом філософії відношення "людина — світ". Софісти.

Атомістична школа. До цієї школи належать Левкіпп та Демокріт. Філософія Левкіппа (прибл. 500-440 рр. до н.е.) вперше поєднує поняття "буття" з поняттям "першоелемент" у понятті про атом — неподільну частинку, яка рухається в порожнечі. Про Левкіппа не збереглося майже жодних відомостей, однак про Демокріта, його видатного учня, існує досить велика кількість суперечливих фактів. Діяльність Демокріта (460-370 рр. до н.е.), за свідченнями античних авторів, була спрямована на розвиток вчення Левкіппа. Тому вчення про атомізм розглядається як теорія Левкіппа — Демокріта. В ній зберігається елейська концепція вічного, сталого і непорушного буття (як і самі атоми). Зберігається і характер чуттєвого існування (лише в уяві, а не в думці) розмаїття навколишнього світу: "Лише в уяві існує колір, солодке, гірке. Насправді ж існують лише атоми і порожнеча". На відміну від елеатів, змушених заперечувати реальність даного в чуттях руху, Демокріт приймає ідею Емпедокла і Анаксагора про множинність фундаменту світу. Поділ дійсності на нескінченну множину атомів (неподільні елементи), однакових за своєю структурою, але відмінних за формою, вагою, і нескінченну порожнечу як реальну умову руху атомів, дає змогу теоретично розв'язати проблему єдиного буття і різноманітності даної в чуттях дійсності. В понятті атома знаходить своє відносне завершення принцип індивідуалізації (розділення на нескінченну множину часточок, серед яких немає жодної абсолютно тотожної іншій) цілісно-мінливого (у іонійців) або цілісно-незмінного (у елеатів) Космосу. Атоми рухаються і утворюють найрізноманітніші з'єднання, які сприймаються людьми як різні речі, процеси, що виникають і зникають. Але це розмаїття, стверджує Демокріт, удаване: немає різних речей, процесів, є лише різні з'єднання одних і тих самих атомів. Якісно новим для античної філософії є

назвою Академія (тому що вона розташовувалася в парку, присвяченому міфічному героєві Академу). Свої праці він писав у вигляді діалогів — "Гіппій Більший", "Горгій", "Держава" та ін. Якщо його вчитель Сократ висловлював думки усно, то Платон писав свої твори і до того ж у високохудожній формі. На перших порах у творчості Платона домінували проблеми етики (під впливом Сократа). Великого значення Платон надавав проблемі справедливості. Оскільки ж справедливість і несправедливість найбільш виразно проявляються не в окремій людині, а в державі, то Платон запропонував нарис ідеальної держави. Причиною виникнення держави, на його думку, є багатоманітність матеріальних потреб людини і неможливість їх задовольнити поодиноці. Пізніше він перейшов до аналізу багатьох інших філософських проблем: політики, психології, педагогіки, натурфілософії, гносеології, логіки, що проявилось зокрема в критиці софістів. Основним його методом була діалектика, яку він розумів як мистецтво вести суперечку. Тому він і вдався до діалектичної форми викладу думок, яка перебуває в нерозривному зв'язку зі стихією живого мислення, — це той, хто вміє ставити питання і влучно на них відповідати, хто вміє із плинної течії розміркувань вилучити стійке, суттєве, яке й містить справжнє знання.

Платон свої головні зусилля зосереджує на вирішенні відкритої Сократом проблеми існування загального ("краси" взагалі, "мужності", "добра" тощо). Він не мав сумнівів у існуванні загального реально, а як воно саме існує — нікому ще не відомо. Тому Платон відшукує аргументи, котрі повинні довести скептикам реальність існування загального. Так, він відзначає, що закони держави не існують у вигляді конкретних речей (текст закону ще не є законом), але реально впливають на життя суспільства. Платон долає проблему, що зафіксована Сократом, завдяки створенню гіпотези про існування специфічних предметів, відмінних від речей навколишнього світу. Припустивши існування реальних предметів, Платон розглядає загальне як ідеальний предмет, ідею. Ідеї, що внаслідок своєї досконалості виявляють себе як еталони, справжня реальність, є дечим первинним стосовно конкретних речей як копій ідей. А чуттєво даний світ конкретно-індивідуальних речей є відбитком загальних

речей. Отже, речі повсякденного світу є спрощеним варіантом іншого світу, більш досконалого — ідеального. Здатністю до безпосереднього контакту з ідеями наділена людська душа, яка після смерті тіла відділяється від нього і повертається до безтілесного царства ідей, бо для існування тіла і душі повинна бути відповідна ідея, яка керує процесами в дійсності. Душа, з'єднуючись із тілом, втрачає свою ідеальність (відповідність ідеї), забуває все, що споглядала у світі ідей. Але у відповідному стані (у сні, коли душа не залежить від тіла) вона здатна пригадати забуте. Тому в теорії Платона пізнання, під час якого формуються загальні поняття (про будинок взагалі, добро взагалі, трикутник взагалі), є процесом пригадування.

Платон першим увів у філософію поняття матерії, яке в нього позначає небуття, ніщо. Матерія — це те, чого не існує. Завдяки введенню даного поняття йому вдається узгодити в своїй теорії існуючу реальність з тією, яка була до неї. Вживаючи поняття "матерія", Платон утримує в свідомості принцип, відкритий Гераклітом: "З нічого може виникнути лише ніщо". Все, що існує, виникло з чогось, але саме тепер того, з чого все виникло, немає, тому ми кажемо, що воно — матерія. Цим поняттям знімається проблема пізнання того, що було: його вже немає. Ця властивість матерії перетворюватись у небуття і перешкоджає створенню світу, повністю відповідного ідеальному царству. Взаємодія матерії та ідей призводить до пошкодження, деформування ідей, до втрати конкретними речами тієї досконалості, яку мала "чиста" ідея. Взаємодію ідеї і матерії Платон фіксував математично. Він дуже цінував філософію Піфагора, вважаючи, що піфагорейці першими усвідомили роль ідей.

Арістотель (384—322 до н.е.) — видатний філософ і вчений-енциклопедист, засновник перипатетичної школи. Суворо науковим методом вважав аналітику (теорію доказового силогізму), а діалектику Платона розглядав як допоміжний метод. Предметом науки є загальне, яке досягається розумом. Знання загального не вроджене, воно набувається. При цьому пізнання проходить через такі ступені: відчуття — пам'ять — досвід (емпірія) — наука. Арістотель розрізняв два варіанти метафізики: загальну й окрему

метафізику ("теологічну філософію"), яка аналізує особливий вид буття — "нерухому субстанцію", або "нерухомий першодвигун". "Фізична філософія", або "наука про природу" Арістотеля є найбільшою за обсягом і найдетальнішою за викладом. В основі онтології Арістотеля лежать: категоріальний аналіз суцього, або вчення про "буття"; каузальний аналіз субстанції; вчення про можливість і дійсність, або теорія щенебуття. Він визнавав чотири принципи суцього: форму, завдяки якій дана річ є саме такою; матерію, або пасивну можливість буття речі; спонукальну причину; мету.

Матерія, за Арістотелем, існує вічно, проте в ній вбачався лише пасивний принцип буття. Активність же він приписував формі, яку тлумачив як першооснову руху і мети. Кінцевою причиною руху є "форма форм" — бог.

Логіка розглядалася ним як знаряддя пізнання, тісно пов'язане з онтологією і гносеологією. Його логіка, будучи загалом формальною, включала елементи діалектичної. Так, категорії він розумів не лише як форми мислення (поняття), але й як найзагальніші види буття. Етика і політика Арістотеля утворювали комплексне вчення — "філософію про людське", яка мала досліджувати сферу практичної діяльності і поведінки людини. Найвищими благами людини, на його думку, є мудрість і доблесть, фізичне здоров'я і щаслива доля. Людину Арістотель визначав як живу істоту, наділену духом, розумом, "розумною душею" (на відміну від сенситивної і вегетативної душі) і здатністю до суспільного життя. В Арістотеля такі науки, як етика і політика становлять собою єдиний комплекс — "філософію про людське", в центрі якої діяльність і поведінка людини. Вищим благом людини, як зазначав Арістотель у "Нікомаховій етиці", є щастя. Останнє полягає в діяльності душі по реалізації чеснот. Для безперешкодної реалізації чеснот необхідні (хоч і недостатні) певні зовнішні блага — здоров'я, багатство, соціальне становище тощо. Чесноти, які реалізуються в розумній діяльності, Арістотель поділяє на етичні і діаноетичні (інтелектуальні). Етичні чесноти становлять собою середину між двома протилежними пороками: мужність - між відчайдушністю і боягузством; самовладання — між розбещеністю і бездушністю (нечулістю); лагідність —

між гнівливістю і незворушністю та ін. Сутність же інтелектуальних чеснот полягає, за Арістотелем, або у відшуканні істини ради неї самої, або у встановленні норм поведінки.

Політичні погляди Арістотеля відрізняються від аналогічних поглядів Платона більшою гнучкістю, реалістичністю, оскільки він орієнтувався на форми соціально-політичного життя, які історично склалися в Давній Греції. На думку Арістотеля, поліс належить до природних утворень, і люди від природи є політичними тваринами. Він виступав проти радикальних штучних змін суспільства. Основним завданням держави, за Арістотелем, є виховання у громадян моральних чеснот. Замість станової диференціації соціальних функцій громадян Арістотель пропонує вікову: молоді виконують військову функцію, а старі — дорадчу, власне політичну. Фізична ж праця і торгівля — це справа рабів. Арістотель виступав за такий державний устрій, який є чимось середнім між олігархією і демократією, за державу, в якій поляризація бідних і багатих знімалася б переважанням заможних середніх класів.

Матеріали щодо активації здобувачів вищої освіти під час проведення лекції: питання, ситуаційні задачі і т.п.

Загальне матеріальне та навчально-методичне забезпечення лекції: навчальні приміщення, обладнання (кодоскоп), устаткування, ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке світогляд?
2. Порівняйте мифологічний та релігійний типи світогляду.
3. У чому полягає специфіка філософського знання?
4. Порівняйте філософський та релігійний типи світогляду.
5. Порівняйте науку і філософію.
6. Порівняйте філософію та мистецтво.
7. Періоди античної філософії?
8. В чому полягали релігійні уявлення піфагорійців?

9. Як еліати розкривають поняття „буття” у своїх вченнях?
10. Що таке „світ”, з точки зору Сократа?
11. Яке вчення висказувало думку про множинність фундаменту світу?
12. Чим різняться і споріднюються ідеалізм та матеріалізм?

Список використаних джерел:

1. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
2. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
5. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. http://kneu.edu.ua/get_file
7. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
8. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

Лекція № 2

Тема № 2. «Розвиток філософського знання від Ренесансу до Новітнього часу.» – 2 год.

Актуальність теми:

Вчення представників німецької класичної філософії багато в чому зумовили подальші характер та спрямованість людської думки. Принципове протиставлення Кантом феномену («явища») та ноумену («сутності речі») знайшло свій подальший розвиток в низці вчень XIX-XX ст. (в XX ст. Б.Рассел зауважить, що якщо б не було різниці між явищем та сутністю, вся наука не мала б сенсу). Гегелівський діалектичний метод буде прийнятий не тільки ідеалістами – послідовниками видатного філософа, але і представниками матеріалістичного табору. Таким чином, вивчення філософської спадщини німецької класики надасть можливість зрозуміти фундаментальні чинники формування наукового (зокрема, медичного) знання та характеру мислення в цілому у XX ст., що, в свою чергу, – загальні риси сучасної парадигмальності.

Конкретні цілі:

- Демонструвати розуміння специфіки ідеалістичного напрямку німецької класичної філософії.
- Аналізувати досягнення онтологічної та гносеологічної думки німецької класичної філософії, важливість запропонованих в цей час дослідницьких шляхів для розвитку загальнонаукового знання.

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
1.	<i>Підготовчий етап.</i> Визначення навчальних цілей. Забезпечення позитивної		3 хв.

2.	<p>мотивації.</p> <p><i>Основний етап.</i></p>		2 хв.
3.	<p>Викладення лекційного матеріалу. План:</p> <p>1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)</p> <p>2. <u>Філософія І.Канта</u></p> <p>2.1. <u>Докритичний період</u></p> <p>2.2. <u>Теорія пізнання.</u></p> <p><u>Апріоризм</u></p> <p>2.3. <u>Система категорій</u></p> <p>2.4. <u>Трансцендентальна логіка</u></p> <p>2.5. <u>Етика</u></p> <p>3. <u>Вчення Й.Г.Фіхте</u></p> <p>3.1. <u>Науковчення</u></p> <p>3.2. <u>Етика. Вчення про свободу</u></p> <p>4. <u>Філософія Ф.В.Шеллінга</u></p> <p>4.1. <u>Натурфілософія</u></p> <p>4.2. <u>Трансцендентальний ідеалізм</u></p> <p>4.3. <u>Філософія тотожності</u></p> <p>4.4. <u>Філософія одкровення</u></p> <p>5. <u>Вчення Г.В.Ф. Гегеля</u></p> <p>5.1. <u>Філософська система Гегеля</u></p> <p>5.2. <u>Діалектична логіка</u></p> <p>5.3. <u>Філософія природи</u></p> <p>5.4. <u>Антропо-соціальна філософія Гегеля</u></p> <p>5.5. <u>Вплив філософії Гегеля на духовне життя Німеччини</u></p> <p><i>Заключний етап.</i></p>	<p>Таблиця</p> <p>Кодограма</p> <p>Кодограма</p>	<p>5 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>20 хв.</p>

4.	<p>Резюме лекції, загальні висновки.</p> <p>Відповіді лектора на можливі запитання.</p> <p>Завдання для самопідготовки студента.</p> <p>Перевірка відвідування лекції.</p>		3 хв.
5.			3 хв.
6.			2 хв.
7.			7 хв.
		<p>Список літератури, питання</p>	

1.	<p><i>Підготовчий етап.</i></p> <p>Визначення навчальних цілей.</p>		3 хв.
----	---	--	-------

2.	<p>Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p><i>Основний етап.</i></p>		2 хв.
3.	<p>Викладення лекційного матеріалу. План:</p> <p>1. Головні риси українського світогляду</p> <p>2. Григорій Савич Сковорода</p> <p>2.1. Біографія філософа</p> <p>2.2. Філософське кредо Сковороди</p> <p>2.3. Вчення про дві натури</p> <p>2.4. Концепція «сродної праці»</p> <p>3. Сучасники Сковороди</p> <p>4. Західна філософія на Україні в першій половині XIX ст.</p> <p>5. Філософські погляди українських письменників XIX ст.</p> <p>5.1. Погляди М. Гоголя</p> <p>5.2. Кирило-Мефодіївське братство</p> <p>5.3. Памфило Данилович Юркевич</p> <p>6. Філософська думка кінця XIX – XX ст.</p>	Кодограма	<p>5 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>20 хв.</p>

	<i>Заключний етап.</i>		
	Резюме лекції, загальні висновки.	Кодограма	
	Відповіді лектора на можливі запитання.		
	Завдання для самопідготовки студента.	Кодограма	
	Перевірка відвідування лекції.		10 хв.
4.			
5.			3 хв.
6.			3 хв.
7.		Список літератури, питання	2 хв.
			7 хв.

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Німецька класична філософія (загальна характеристика)

Німецька класична філософія є значним і вагомим етапом у розвитку світової філософії, що охоплює напружений, дуже яскравий за своїми результатами, важливий за впливом на духовну історію людства період духовно-інтелектуального розвитку. Вона представлена сукупністю філософських концепцій Німеччини майже за сто років, зокрема, такими оригінальними мислителями, як Іммануїл Кант (1724-1804), Йоган Готліб Фіхте (1762-1814), Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854), Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831), Людвіг Андреас Фейєрбах (1804-1872). Кожний з цих філософів є настільки своєрідним та оригінальним, що виникає питання — чи можна говорити про німецьку класичну філософію як про цілісне утворення? Проте при всьому розмаїтті ідей та концепцій, німецьку класику відрізняє ряд суттєвих рис та принципів, що є спільними для всього цього етапу розвитку філософської думки. Саме вони і дають змогу говорити про німецьку класичну філософію як про цілісне духовне утворення. По-перше, всіх представників німецької класичної філософії об'єднує розуміння ролі філософії в історії людства і в розвитку світової культури. Вони вважали, що філософія покликана критично самопізнати людську життєдіяльність, зробили предметом спеціального філософського дослідження людську історію і людську сутність. Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель бачать філософію чітко систематизованою наукою, але наукою специфічною. З їхньої точки зору, філософія, живлячись науками, орієнтуючись на науки, має будувати себе як науку гуманістичної спрямованості. По-друге, представники німецької класичної думки надали філософії вигляду широко розробленої та диференційованої спеціальної системи дисциплін, ідей, понять та категорій. Німецька класична філософія є високо професійною, надзвичайно абстрактною та узагальненою системою філософського освоєння дійсності. По-третє, німецька класична філософія розробила цілісну діалектичну концепцію розвитку. По-четверте, німецька класика виробила певні загальні принципи підходу до проблеми історичного розвитку, запропонувавши досліджувати його науково-теоретичними засобами і виділивши деякі його загальні закономірності. По-п'яте, розглядаючи проблеми людини, німецька класична філософія концентрує увагу навколо принципу свободи та інших гуманістичних цінностей. Враховуючи ці основні риси німецької класичної філософії, можна виділити також і основні проблеми, дослідження яких перебуває в центрі уваги цього періоду розвитку світової філософії: проблема науковості філософії, онтології, гносеології, філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики і т.д. Для побудови своїх філософських систем мислителі німецької класики виходили з таких принципів: принципу розрізнення закономірностей розвитку природи і культури, принципу активності суб'єкта, принципу історизму.

2. Філософія І.Канта

Іммануїл Кант народився в 1724 р. у сім'ї ремісника в Кенігсберзі. Тут Кант вчився, вчителював, став професором, ректором університету. У

Кенігсберзі він написав усі свої твори, тут він і помер у 1804 р. Філософію Канта поділяють на два періоди — докритичний (до початку 70-х років XVIII ст.) і критичний, коли Кант розпочав досліджувати обмеження розуму. Результати своїх досліджень він виклав у своїх відомих працях: "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика спроможності судження" і багатьох інших.

2.1. Докритичний період

Визначальним для цього періоду є робота над проблемами природознавства та математики, викладання природничо-наукових дисциплін. Астрономія, математика, фізика, антропологія, фізична географія (вперше ним введена як навчальна дисципліна), мінералогія — такий неповний перелік галузей знання, які його цікавили. У своїх природонаукових дослідженнях Кант перебував під впливом ньютонівської концепції всесвітнього тяжіння (розробив пояснення явищ припливів та відпливів на основі визначення присутності відштовхуючих сил, дії сил на відстані) та еволюційної концепції Ж.Бюффона, його ідеї закономірної зміни природних тіл та явищ у часі. Кант виступає як натураліст-спостерігач, обґрунтовує необхідність того, щоб в природознавстві все було пояснено природним чином. У роботах цього періоду було поставлене питання про розвиток у природі. Зокрема, в роботі "Всезагальна природна історія та теорія неба" (1775) була розвинена космогонічна гіпотеза, в якій на основі законів механіки пояснювалось, яким чином виникла сонячна система, які етапи вона пройшла. Надалі ця гіпотеза отримала назву теорія Канта-Лапласа, яка сприяла становленню історичного (еволюційного) підходу в природознавстві.

У працях "докритичного" періоду Кант перебуває під впливом раціоналістичної філософії Лейбніца. Він дотримується погляду, згідно з яким зв'язок між причинами і наслідками подій не відрізняється від логічного зв'язку між підставою та наслідком. Однак поступово Кант відмовляється від такої позиції під впливом філософії Юма. Для пояснення явищ природи Кант впроваджує телеологічний (цілепокладання) принцип. Кант починає визнавати, що зв'язок між причиною і дією має емпіричний характер (факт буття), а не характер логічного висновку. Тому логіки недостатньо для обґрунтування природознавства. Разом з цим Кант залишається на позиціях раціоналізму і наголошує, що наука (математика, природознавство), яка складається з положень загальних і необхідних, не може мати своїм джерелом досвід, який завжди є обмеженим, а тому не може бути підставою для універсальних узагальнень. Водночас джерелом для таких знань не може бути і розум сам по собі. А такі знання існують незалежно від того, що ми не здатні пояснити їх виникнення. У своїх працях "Про хибні тонкощі чотирьох фігур силогізмів", "Досвід залучення до філософії поняття від'ємних величин" Кант зробив узагальнюючий висновок, що джерелом незалежних від досвіду (та передуючих досвідові) достовірних знань може бути форма чуттєвості та розсуду, апіорна форма.

2.2. Теорія пізнання. Априоризм

Вчення Канта про пізнання спирається на його концепцію про створення суджень. Знання завжди виявляють себе у формі судження, в якій думкою фіксується відношення чи зв'язок між поняттями — суб'єктом і предикатом судження. Існують два різновиди такого зв'язку. В одних судженнях предикат не дає нового знання про предмет порівняно із знанням, яке фіксоване у понятті "суб'єкт". Такі судження Кант називає "аналітичними". У других — зв'язок між суб'єктом і предикатом не впливає з розгляду поняття "суб'єкт", а предикат об'єднується із суб'єктом. Такі судження Кант назвав "синтетичними". У свою чергу синтетичні судження поділяються на два класи: в одному зв'язок предиката і суб'єкта мислиться відповідно до даних досвіду (такі судження називаються "апостеріорними"), у другому зв'язок мислиться як незалежний від досвіду, передуючий досвідові (такі судження називаються "априорними").

У математиці, філософії, природознавстві априорні судження займають визначальне місце. Тому Кант ставить три питання: 1) як можливі такі судження в математиці; 2) як вони можливі в теоретичному природознавстві; 3) як вони можливі в "метафізиці". Вирішення цих питань Кант пов'язує з дослідженнями трьох головних пізнавальних властивостей: 1) чуттєвості; 2) розсуду; 3) розуму. Чуттєвість — здатність до почуттів, розум — здатність до умовиводів, які доходять до ідеї, розсуд — здатність до понять і суджень. "Ідеї" — поняття про єдність обумовлених явищ. Кожна з пізнавальних властивостей розглядається Кантом крізь проблему априорності. Проведене дослідження уможливило зробити йому висновок, що існують априорні форми чуттєвості (простір і час), априорні форми розсуду (категорії). Спроба знайти априорні форми розуму призвела до висновку про існування антиномій розуму.

Розглядаючи математичне знання не як поняття, а як чуттєве споглядання, або наочне уявлення (чуттєва "інтуїція"), вирішуючи питання синтезу суб'єкта і предиката, Кант розділяє математику на дві форми: чуттєве споглядання простору (геометрія) та чуттєве споглядання змін у часі (арифметика). Простір — априорна форма чуттєвого споглядання. Саме априорність надає спогляданням просторових форм форму загальності та необхідності. Час — априорна форма чуттєвого споглядання змін, яка надає послідовностям подій загальності та необхідності. Беззастережна загальність і необхідність істин у математиці не відноситься до предметів навколишнього світу: вона має значення для нашого мислення, вона спрямовує мислення до істинного результату.

2.3. Система категорій

Досліджуючи можливість синтетичних суджень у теоретичному природознавстві, Кант робить висновок, що такі судження можливі, якщо ми визнаємо поняття розсуду (категорії) незалежними від даних досвіду. Категорії не становлять собою відображення змісту, сповіщуваного чуттями, вони є лише формами, під які розсуд, як по схемі, підводить чуттєві дані. Тому синтез

чуттєвих даних виникає на підставі введення цих даних у схему понять, яка відповідає певній категорії. Таким чином, ні поняття, ані чуття самі по собі не дають знань. Чуття без понять — несвідомі, поняття без почуттів — порожні. Знання завжди є результатом єднання, синтезу почуттів і понять. На цій підставі Кант зосереджує увагу на емпіричному та теоретичному рівнях пізнання (що використовується донині) на відміну від чуттєвого та раціонального рівнів філософів-попередників.

Умовою створення синтетичних суджень у природознавстві, за Кантом, є 12 категорій. Ці категорії поділяються на чотири види — кількість, якість, відношення, модальність. Кожний з видів охоплює ще 3 категорії. Кількість — єдність, множина, ціле. Якість — реальність, заперечення, обмеження. Відношення — зв'язок субстанції з властивостями, причиною і дією, поняття "взаємодія". Модальність — можливість, дійсність, необхідність. Кожна з категорій — незалежна від інших, разом з цим між категоріями існує співвідношення. Друга категорія кожного виду відносно першої є її протилежністю. Третя категорія кожного виду є синтез, або єдність протилежностей. Як чисті поняття, категорії є апіорними.

Кант розробив складну за своєю структурою концепцію зв'язку категорій як чистих понять розсуду з формами чуттєвого споглядання. Дана концепція спирається на вчення про "схематизм" категорій, або "фігурний синтез". В основі суджень природничих наук лежать загальні та необхідні закони. Будь-яке наукове знання усвідомлює предмети і явища, підкоряючись трьом законам: 1) закон відповідності субстанції; 2) закон причиновості; 3) закон взаємодії субстанцій. Ці закони — необхідна форма нашого розсуду, без яких він не здатний уявити собі об'єктивний предмет, явище. Людська свідомість сама будує форми предмета в тому розумінні, що свідомість лише у формі загального і необхідного знання спроможна зробити його предметом пізнання. Звідси Кант робить висновок, що речі самі по собі не можна пізнати. Ні форми чуттєвості, ані категорії не становлять собою визначення "предметів самих по собі". Тим самим обґрунтовується теза про можливість пізнання "речей для нас" та неможливість пізнання "речей в собі", що стає основою нової форми агностицизму.

2.4. Трансцендентальна логіка

Питання про можливість апіорних синтетичних суджень у філософії ("метафізиці") Кант пов'язує з дослідженням властивостей розуму. Він розглядає розум як здатність створювати умовиводи, що призводить до виникнення ідей. За Кантом, "ідеї" — поняття про незаперечне. А оскільки дані досвіду обумовлені причинами, предметом ідей може бути лише те, чого ніколи не може сприймати чуття, досвід. Розум створює три головні ідеї: 1) ідею про душу як цілісність всіх психічних явищ; 2) ідею про світ як цілісність нескінченного ряду причинове зумовлених явищ (причин і наслідків); 3) ідею

про Бога як причину усіх причинових створених явищ. Однак спроба розуму дати вичерпну відповідь про те, що є світ як ціле, призводить до суперечності. А саме: можна довести, що світ не має початку в часі, не має обмежень в просторі. І можна довести, що світ почав існувати лише з якогось моменту часу, що світ обмежений просторово. Можна довести, що частинки, з яких складаються тіла, можуть бути нескінченно подільні. А можна довести, що вони мають межу кінцевої подільності. Можна довести, що події відбуваються внаслідок дії необхідних умов. А можна довести, що події відбуваються абсолютно випадково, необумовлене. Кожна зі схем доведення буде логічно істинною.

Такі суперечності, як виявив Кант, виникають у розумі з необхідністю. А це свідчить, що розум сам по собі має суперечливий характер. Ці положення визнаються Кантом неістинними, бо світ як цілісність є принципово не даною нам "річчю у собі". Кант пропонує розділити логіку на два типи — загальну логіку і трансцендентальну логіку. Загальна логіка досліджує форми поняття, судження, умовиводу, повністю абстрагуючись від питання про зміст, який мислиться за допомогою тієї чи іншої форми думки. Трансцендентальна логіка звертає увагу на те, що надає знанню апріорного характеру, створює можливість виникнення загальних і необхідних істин. Таким чином, фактично вчення Канта про пізнання є розгорненою трансцендентальною логікою.

2.5. Етика

В етичному вченні Кант дотримується принципів, які він розвинув у своїй теорії пізнання. Так, що стосується проблеми необхідного та вільного в діяльності людей, то він вважав, що дана суперечність — уявна: людина діє необхідно в одному відношенні, вільно — в іншому. Людина діє з необхідністю, оскільки вона з своїми думками, чуттями розміщується серед інших явищ природи і в цьому відношенні підкоряється необхідності світу явищ. Разом з цим людина є моральною істотою. Як моральна істота, вона належить до світу духовного. І в цій якості людина — вільна. Моральний закон, який дається лише розумові, це "категоричний імператив", закон, який потребує, щоб кожний індивід діяв так, щоб правило його індивідуального життя, поведінки ставало правилом поведінки кожного.

У разі, коли дії збігаються з моральним законом, здійснюються людиною на підставі власної схильності, їх не можна назвати моральними. Дія людини буде моральною тільки в тому випадку, коли індивід здійснює її з поваги до морального закону. Етика не повинна будуватися з розрахунку на емпіричне щастя. Суперечність між моральною поведінкою людини і результатом цієї поведінки в емпіричному житті не знімається нашою моральною свідомістю. Не знаходячи справедливого стану речей у світі явищ, моральна свідомість діє у світі уявному. Існування таких понять, як "свобода", "безсмерття", "Бог", пояснюється вірою в уявніш світ, даний тільки думкам, але неосяжний для думок (трансцендентний світ). Трансцендентність уявного світу буде існувати

завжди, бо людина не здатна своїм розумом вийти за межі антиномічності загальних і необхідних понять.

3. Філософія Й.Г.Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте народився 1762р. З 1794р. працював професором Єнського університету. В 1799 р. був звинувачений в атеїзмі та звільнений з університету, після чого переїхав до Берліна і займався читанням публічних лекцій. Добровольцем брав участь у антинаполеонівській війні і в 1814 р. помер від хвороби у військовому госпіталі.

3.1. Науковчення

У своїх перших трактатах Фіхте першочергову увагу приділяє філософсько-моральним проблемам. Так, у працях "Досвід критики усякого одкровення", "Нотатки про правильність висновків громадськості по відношенню до французької революції" Фіхте зводить поняття "практичної філософії" до діяльності лише моральної свідомості. Він виводить моральні принципи як вимоги абстрактного розуму. Основу своєї практичної філософії він вбачає в тому, що принципи моралі повинні опиратися на теоретичне обґрунтування, маючи зв'язок із чіткою науковою системою. Головний твір Фіхте — "Науковчення" (1794) — є трактатом про науку. Наукові положення, згідно з його поглядами, повинні спиратися на основоположення, які є достовірними самі собою. Таким достовірним фактом є визнання суб'єктом свого існування — "Я". "Я" охоплює собою все, що може бути мислимим. Діяльність суб'єкта, який визнає своє існування, розглядається як діяльність "Я", що відбувається у формі переходів від ствердження певної тези до протилежної, а від останньої — до третьої, яка має бути єдністю першої і другої. Крім тези про існування "Я", ми можемо виділити протилежну тезу — "не—Я".

Оскільки визнання суб'єктом факту свого існування — єдина достовірність, з якої може починатися мислення взагалі, "Я" не є індивідуальним Я, або субстанцією. "Я" — це абсолютна умова для послідовного, наукового мислення. Воно є основою морального мислення, яка діє як абсолютна надсвідомість. Індивідуальне "Я" є відображенням абсолютного "Я", абсолютної моральності. Саме індивідуальному, емпіричному "Я" протистоїть емпірична природа "не—Я".

Теоретична філософія, усвідомивши місце "Я" і "не—Я", протиставляє їх одне одному в межах абсолютного "Я", неначе результат обмеження, розділу абсолютного. Керуючись таким методом протиставлення і синтезу, Фіхте розглядає систему теоретичних і практичних категорій буття і мислення. Такий метод називають "антитестичним": антитези не виводять з першої тези шляхом переходу до протилежного, а ставлять поряд з тезою. Мета діяльності людини полягає у виконанні закону моралі, обов'язку, якому протистоять природні властивості людини. Ці властивості походять з фізичної природи людини,

пов'язаної з усім матеріальним світом, з "не—Я", яке протистоїть "Я" і спонукає його до діяльності. Умовою виконання морального закону може бути лише перемога над чуттєвими схильностями. При цьому Фіхте роз'яснює, що його "не—Я" не можна розуміти як кантівську "річ у собі". "Річ у собі" лежить за межами свідомості, а у Фіхте "не—Я" не здатне існувати як незалежна від свідомості реальність. Воно виникає як продукт діяльності свідомості. Ця діяльність така, що коли вона здійснюється, то в нас немає її усвідомлення. Тому повсякденне мислення взагалі її не фіксує, а сприймає її продукти, як такі що нібито існують самі собою, незалежно від свідомості та діють на свідомість.

Філософське мислення, досліджуючи достовірні самі собою основоположення, долає цю ілюзію повсякденного мислення. Насправді ця данність є лише необхідним уявленням, яке виникає з продуктивної діяльності "Я". Щоб дійти усвідомлення діяльності "Я", слід мати здатність розуму до цього. Таку властивість, для якої не існує звичного протиставлення між діянням та його результатом, між суб'єктом і об'єктом, Фіхте називає "інтелектуальною інтуїцією". Таким чином, не теоретичні положення роблять можливими практичні, а навпаки, практичність робить можливою теоретичність. Діяльність "Я" завжди веде до усвідомлення протилежного. Сама діяльність "Я" приводиться в рух чимось протилежним. Необумовлена діяльність "Я" з необхідністю відтворює протилежності: між діяльністю та її завданням, між предметом і методом, між знанням і незнанням. Під час формулювання положень своєї філософії Фіхте систематично виводить, фіксує логічні категорії. Керуючись "антитетичним" методом, він рухається від теоретичних загальних положень — через розгляд відчуттів, споглядання, уяви, а також мислення (розсуду, здатності судження, розуму) — до положень практичного розуму з його властивостями та спрямуваннями. Викладаючи порядок розвитку категорій, Фіхте показує, що суб'єкт послідовно підіймається від нижчих щаблів теоретичної діяльності до вищих. Таким чином, метод "науковчення" відтворює історичний розвиток людського духу, природний процес розвитку здатності мислення.

3.2. Етика. Вчення про свободу

Головною проблемою етики Фіхте вважав суперечність між необхідністю і свободою. Під впливом Спінози він визнає, що воля людини і уся її духовна діяльність взагалі детерміновані таким же чином, як і фізична природа. Людина підкоряється законові причинової зумовленості не тільки як частина або явище природи, а й як суб'єкт громадянського історичного процесу. Згадана детермінованість визначається настільки жорсткою, що Фіхте визнає усі поняття про випадковість лише удаваними, такими, що виникають з недостатнього розуміння суті справи, з необізнаності. Як і Спіноза, Фіхте вбачає в свободі не безпричинний акт, а дію, що ґрунтується на пізнанні необхідності. Однак, на відміну від Спінози, Фіхте вводить поняття "ступеня" свободи, що фіксує доступність свободи людям залежно від рівня історичного

розвитку суспільства, в якому індивід перебуває, а не від індивідуальної мудрості. Свобода складається не з вилученої природної чи суспільної необхідності, а з добровільного підкорення індивіда законам та цілям людського роду. Таке підкорення базується на суспільному пізнанні необхідності. Постановка проблеми в історичному контексті допомагає Фіхте показати, що існують різні ступені свободи, зумовлені відмінностями історичних епох.

4. Філософія Ф.В.Шеллінга

Фрідріх Вільгельм Шеллінг (1775-1854) отримав у Тюбінгені вищу духовну освіту, в Лейпцігу вивчав математику і природознавство. Викладав у Єнському, Ерлангенському, Мюнхенському та Берлінському університетах. У філософській еволюції Шеллінга відсутні чіткі межі між її етапами, які можна назвати як "філософія природи" (натурфілософія — 90-ті роки XVIII ст.), трансцендентального ідеалізму (1800), "філософія тотожності" (перше десятиліття XIX ст.) та "філософія одкровення".

4.1. Натурфілософія

У філософській еволюції Шеллінга філософія природа — найважливіший етап. Якщо для Фіхте значення природи полягало у тому, що вона протистоїть моральності, а остання перемагає природні властивості суб'єкта, то для Шеллінга, навпаки, природа — самостійний предмет філософського дослідження. Період натурфілософських досліджень Шеллінга збігся з відкриттями Вольфа, Гальвані, Ерстеда, Фарадея та інших дослідників природи фізичних явищ, хімії та фізіології. Шеллінг використовував результати цих наукових досягнень у своєму вченні про природу. У своїх працях "Ідеї філософії природи" (1797), "Про світову душу" (1798), "Перший нарис системи філософії природи" (1799), "Загальна дедукція динамічного процесу" (1800) Шеллінг спирається не тільки на Канта, а й на вчення Лейбніца про монади.

До Шеллінга філософи обмежували себе лише загальним поняттям "природа" як механізму зі своїми законами, властивостями. Шеллінг звернув увагу на необхідність відкриття в природі реально існуючих "динамічних протилежностей". Вчення про динамічні протилежності в природі Шеллінг доповнював вченням про протилежності в пізнанні. Природа, за Шеллінгом, є становленням духовного початку "інтелігенції"; якщо в людині духовність усвідомлює себе, то в природі вона — несвідома. Розглядаючи природу як силову динамічну єдність протилежностей, Шеллінг вважає, що через уся природу проходить протилежність об'єкта і суб'єкта. Прообразом такої протилежності він вважає полярність полюсів магніта: вони одночасно пов'язані між собою і взаємнопротилежні. Це — перше виявлення загального світового закону, який виявляє себе у протилежності позитивного і негативного зарядів у електродинаміці, у протилежному відношенні кислот і лугів. Принцип поділу на протилежності Шеллінг впроваджує для розгляду явищ органічного життя. Він за допомогою поляризації класифікує різновиди явищ живої

природа. На думку Шеллінга, у природі є сила, яка має властивості живої сили. Роздвоєння цієї сили уможливило природі утворювати нові форми природного існування. Уся природа — великий організм, у якому протилежності гармонійно поєднуються в єдності, взаємне заперечення гармонійно вирішується єднанням. Цілісність живого організму базується на гармоніях, а гармонії мають духовну природу. Тому не живе породжується з неживого, а навпаки: мертвоє тіло—продукт життєдіяльності, результат смерті живого. Таким чином, початок усіх речей має духовну основу, але ця духовна основа є несвідомою, животворною, немислячою.

Найважливішими досягненнями філософії природи Шеллінга було використання історичного погляду на природу. Саме Шеллінг проголошує, що природа історично давніша за свідомість. Виникнення свідомості є результатом ряду змін природи. Філософія природи Шеллінга час від часу вступала в суперечність з досягненнями природничих наук. Тому ця філософія дуже швидко втратила свій авторитет у колах природодослідників. Однак історично вона відіграла визначну роль.

4.2. Трансцендентальний ідеалізм

Після створення основоположних принципів "філософії природи" Шеллінг дійшов висновку, що його вчення відповідає на питання: яким чином несвідомо духовна природа породжує свідоме, як із об'єктивного виникає суб'єктивне. Однак для ідеалістичної філософії завжди стоїть проблема: як суб'єктивне стає об'єктивним? Спробу дати відповідь на це питання Шеллінг здійснив у "Системі трансцендентального ідеалізму" (1800). Трансцендентальний ідеалізм виходить з визнання первинності суб'єктивного "Я" стосовно об'єктивного. Безпосереднім предметом вивчення трансцендентальної філософії проголошується суб'єктивне, його внутрішні акти, засобом його розгляду — "інтелектуальна інтуїція". На думку Шеллінга, традиційне повсякденне логічне мислення має форму лише розсуду, дає знання нижче порівняно з пізнанням, яке здійснює розум. Розсуд, логічне мислення стоять під владою закону суперечності. Розум же не підкоряється формальному закону суперечності (закон, згідно з яким у судженнях забороняється мати взаємозаперечні судження). Розум не підвладний забороні суперечності, він безпосередньо вбачає за суперечностями єдність протилежностей.

Форми пізнання розумом не збігаються з розсудливістю. Вони не є умовиводами та доказами. Ці форми є безпосереднім уявленням, сприйняттям інтелектуальної інтуїції. Суб'єктом такого пізнання може бути тільки філософський або художній розум, геній, а не повсякденна розсудливість. Тим більше, що мова, якою розсуд висловлює свої умовиводи, заважає інтелектуальному сприйняттю, бо складається зі сталих форм, відбитків розумових процесів. У розробці поняття ступенів розвитку свідомості Шеллінг близький до "науковчення" Фіхте: свідомість починає з почуттів, потім підіймається до рівня інтелігенції, досягає межі рефлексії, остаточно завершується актом волевиявлення, з якого починається практичне "Я". На

першій стадії "Я" споглядає себе як обмежене з боку "не-Я". На другій стадії до зовнішнього споглядання приєднується внутрішнє, самовідчуття при цьому домінує. Досягнувши розуміння власної спонтанності, самовизначеності, свідомість починає пізнавати себе та свої властивості як підвладні необхідності і як вільні.

4.3. Філософія тотожності

Центральною ідеєю Шеллінга, яка уможливила йому побудувати систему "філософії природи" і систему "трансцендентального ідеалізму", є ідея "абсолютного розуму, в якому суб'єктивне і об'єктивне — неподільні". З погляду Шеллінга, "абсолютним може бути лише самопізнання безумовної тотожності". Використовуючи вчення Фіхте про те, що межа між протилежностями завжди є їх певним поєднанням, що така межа взагалі можлива тільки тому, що протилежності у чомусь тотожні, Шеллінг шукає основу абсолютної тотожності усього існуючого, яке має ім'я "Буття".

Якщо протилежності самі по собі виявляються абсолютно протилежними, вони не будуть мати між собою нічого спільного, що свідчить — вони взагалі не є протилежностями, бо коли одна з тез проголошується, то інша не може взагалі виявляти себе, тому що вона байдужа до першої. Зустрічаються протилежності між собою лише остільки, оскільки між ними покладено межу, яка не покладена жодною з протилежностей, а покладена окремо від них. Таким чином, межа є не що інше, як дещо спільне обом протилежностям. Так, коли ми починаємо протиставляти злих і добрих людей, ми вже їх об'єднали за ознакою — люди. Там, де ми протиставляємо: більше — менше, близько — далеко, пuste — повне тощо, ми їх попередньо об'єднали поняттям "простір". Таким чином, усе, що виявляє себе як протилежності, обов'язково повинно мати спільність, бути ототожнене у чомусь, інакше ми протилежність взагалі не помітимо. Однак якщо ми бачимо протилежності, то ми бачимо і їх тотожність. Чому тоді так складно вирішується проблема пізнання тотожностей протилежностей? Шеллінг вважає, що тотожності ми сприймаємо тільки інтуїтивно, хоча постійно використовуємо їх і в практичному, і в теоретичному житті.

Те, що в Абсолюті тотожне, вічне і бездоганне, у світі речей, навпаки, — поділене, множинне, неосяжне, змінюється у часі, уявляється як процес. Розвиток Абсолюту, за Шеллінгом, має цілепокладаючу форму. Крайні ступені його на одному полюся дають матерію, а на протилежному — ідею, істину пізнання. Саморозподіл Абсолюту, єдиного тотожного самому собі початку, має своєю метою самопізнання єдиного, своє власне самоусвідомлення Абсолюту. Адже Абсолют не може вдовольнитися лише несвідомою інтуїцією самого себе. Самосвідомість абсолютного розуму (Бог) неможлива без існування людини як протилежності, яка має здатність до самозміни, саморозвитку, до поступового переходу від інтелектуальної інтуїції до самосвідомості.

4.4. Філософія одкровення

Приблизно в 1815р. Шеллінг почав розробку "філософії міфології та одкровення", або "позитивної філософії". У своїх працях "Філософія міфології", "Філософія одкровення", "Історія новітньої філософії" він виступив з критикою раціоналістичної філософії за те, що вона відповідає лише на питання "як?", а не "що?", звинувачує її у відсутності уваги до принципу, який уможливило усвідомити суть "речей". З його погляду, раціоналізм визнає виникнення одиничного із загальних сутностей, не вміючи пояснити відношення між собою цих сутностей, не вміючи пояснити, як з останніх виникають реальні одиничні речі.

Філософія одкровення та міфології, за Шеллінгом, розглядається у вигляді системи "теософії", не обмеженої християнською доктриною. Адже одкровення існує у всіх формах релігійності, а дохристиянська міфологія мала своєрідне історичне місце, за змістом збігалася з істинними релігійними принципами. Міфи не потребують тлумачення, вони мають власний зміст, який прозирає існуючу тотожність Абсолюту. Тому "позитивна філософія", поділена на "філософію міфу" та "філософію одкровення", об'єднує знання та віру. Віра, за Шеллінгом, це єдиний шлях до усвідомлення Абсолютної тотожності буття. Таким чином, задум Шеллінга про чіткий раціоналістичний виклад філософії тотожності в останні роки його діяльності стає ірраціоналізм.

Бог, за Шеллінгом, це передусім особистість. Різниця між Богом і людиною у тому, що Бог як особистість абсолютно вільний і нескінченний, а людина обмежена. У лекціях "Про метод академічного вивчення" (1803) Шеллінг обґрунтовує історико-критичний метод вивчення Біблії. В останні роки своєї наукової діяльності він заперечує даний метод як помилковий абсолютизм раціоналізму.

5. Г.В.Ф. Гегель

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770-1831) готувався до кар'єри пастора в Тьубінгенському теологічному інституті. Магістр філософії, кандидат теології під впливом французької революції приділив велику увагу соціальній філософії. Разом з Шеллінгом вивчав Платона і Канта. Пізніше видавав з ним "Критичний філософський журнал". Працював домашнім учителем та займався критичним осмисленням причин виникнення та соціальної ролі християнства. З 1801 р. після захисту дисертації розпочинає в Єнському університеті викладацьку діяльність. Перша з фундаментальних праць "Відмінність між системами Фіхте і Шеллінга" (1801) зробила його відомим.

Філософська позиція Гегеля склалася на підставі критичного ставлення до своїх попередників, передусім Фіхте і Шеллінга. Але певна залежність від них, зокрема Шеллінга, не перешкодила Гегелю в створенні оригінальної філософської системи, яка за своєю фундаментальністю не поступалася кантівській, та мала суттєву змістовну новизну, обумовлену діалектичними

ідеями. З моменту видання "Науки логіки" Гегель стає офіційним державним філософом Пруссії. У 1818 р. Гегеля запрошують до Берлінського університету, де він працював професором, ректором до своєї смерті. За життя було видано "Феноменологію духа" (1807), "Науку логіки" (1812-1816), "Філософію права" (1821), "Енциклопедію філософських наук" (1817, 1827, 1830). Після смерті Гегеля зусиллями його учнів і послідовників видаються інші його роботи: "Лекції з історії філософії", "Філософія історії", "Лекції з естетики", "Лекції з філософії релігії", що увійшли до 18-томного зібрання його творів.

5.1. Філософська система Гегеля

Одним з найважливіших спрямувань дослідницької діяльності Гегеля було створення "системи філософії", яка б охоплювала усю сукупність людських знань його епохи в систематизованому вигляді. Для нього як для теоретика дуже важливим було вирішення питання принципів засад здійснюваної систематизації знань, а також питання розчленування створеної системи. До їх розгляду Гегель повертається кілька разів, уточнюючи свою позицію. Так, першим варіантом було розчленування, що подано в "Феноменології духа". А саме: Дух як система явищ людської свідомості, самоусвідомлення та пізнання; історія інтелектуального розвитку людства від примітивних форм чуттєвості до початку філософських знань; логіка — як система діалектичних категорій, фундамент, на якому виникає наукова філософія природи.

Більш зрілий варіант розчленування Гегель подає в "Енциклопедії": 1. Логіка. 2. Філософія природи. 3. Філософія духа. Оскільки розробку філософської системи Гегель здійснював в контексті діалектичного мислення, то й характеристики окремих елементів системи і самої системи несли в собі діалектичний зміст розвитку (саморозвитку). Саме в цьому Гегель відходить від шеллінгової "філософії тотожності". Гегель висуває тезу, згідно з якою мислити абсолютну тотожність суб'єкта і об'єкта первісною є фундаментальна помилка. Поняття "тотожність" пусте без протиставлення йому поняття "відмінність": розглядаючи якусь тотожність, ми одночасно фіксуємо і відмінність. Згідно з позицією Гегеля "істинною філософією є не філософія тотожності, а філософія, головним принципом якої є певна єдність протилежного, ця єдність завжди діяльна (рух, зіткнення), а тому під час вирізнення її протилежних моментів завжди тотожна сама із собою". Гегель вбачав можливість кількох варіантів розвитку системи філософського знання. А саме три члени філософського знання, якими Гегель вважає логіку, природу і дух, він з'єднує в таких порядках:

1. Логіка (як всезагальне) — природа (як одиничне) — дух (як особливе).
2. Природа (одиничне) — дух (особливе) — логіка (всезагальне).
3. Дух (особливе) — логічна ідея (всезагальне) — природа

(одиничне).

Цей третій порядок, в якому логічна ідея є серединою, як всезагальною, всепроникаючою, був використаний Гегелем у роботі "Феноменологія духа". Але в більш пізньому розвитку поглядів Гегеля, як в згаданій "Енциклопедії", чіткіше проявляються теоретичні засади його філософської системи, яку він наголошено називав системою "абсолютного ідеалізму", а вихідне поняття системи — "абсолютною ідеєю". Абсолютний ідеалізм Гегеля пов'язаний зі спробою охопити весь універсум, природний та духовний світ єдиним поняттям, яким була "абсолютна ідея" — першопочаток, або субстанція всього існуючого. В такій якості абсолютна ідея наділяється атрибутом всезагальності, стосовно якого все інше є або кінцева одиничність, або особливим. Абсолютна ідея Гегеля розглядається як всезагальне родове начало. Зі створених засад Гегель піддав критиці своїх попередників — Канта, Фіхте, Шеллінга. Позицію Канта він критикував за припущення "речі в собі", незалежної від мислення. А позицію Фіхте — за суб'єктивізм, перетворення об'єктивного світу в "не—Я", природи — у факт свідомості. Позиція Шеллінга щодо Абсолюту як єдиної загальної субстанції пізнання і природи, сприйнятої спершу, надалі критикувалася Гегелем за захоплення тотожністю мислення і буття.

5.2. Діалектична логіка

До Гегеля логіка, як правило, розглядалась як наука про суб'єктивні форми мислення. Гегель не заперечує існування такої форми дисципліни, її корисності для пізнання, називає її наукою про елементарні форми і закони правильного мислення — формальна логіка. Гегель намагається подолати суб'єктивістське тлумачення логічних форм і дати їх об'єктивне тлумачення як форм живого, реального змісту, форм розвитку всього конкретного змісту світу і його пізнання. Тому він ставить перед логічною наукою універсальне завдання досліджувати усі загальні закономірності розвитку пізнання, мислення як першооснови усього існуючого. Гегель поділяє свою логіку на об'єктивну, в яку включає вчення про буття і сутність, та на суб'єктивну логіку — вчення про поняття (зовні схожу на традиційну формальну логіку, хоч цей поділ і носить умовний характер). Вся логіка, за його думкою, має об'єктивне значення, збігається з наукою про речі, що осягаються в думках.

Наука про буття, за Гегелем, розглядає дійсність, яка дана людині в її чуттєвому сприйнятті. Синтез чуттєвого сприйняття відбувається у діяннях, які перетворюють фрагменти уявлень про буття в єдину цілісну дію щодо внесення змін у дійсність. Наука про сутність доводить, що діяння можуть будуватися не тільки під час використання даних органів чуття. Свідомі зміни буття можуть здійснюватись у результаті використання понять про чуттєво недане — сутність. Кожний предмет складається із двох головних властивостей: бути внутрішньо диференційованим, складовим з різних частин, властивостей і бути цілим, єдиним, неподільним під час взаємодії з іншим предметом.

Усвідомлення факту, що предмети внутрішньо диференційовані, а разом з цим — єдині, дає змогу використовувати їх, враховуючи чуттєво недані властивості для чуттєво даних змін і, навпаки, істина полягає у тому, щоб розуміти предмет як ціле. Вчення Гегеля про поняття поглиблювало аристотелівську теорію про форму, яка формує інші форми. Усе, що існує, перебуває у процесі формування ще неіснуючого. Разом з цим неіснуюче перебуває у формі поняття в існуючому в зародковому стані. Тому володіння поняттям уможливорює розглядати існуюче як вже неіснуюче, недійсне, вмираюче буття. Дійсне буття, те, яке пробиває собі дорогу в існуючому (яке визначає суть того, що є, через те, що буде) межує із випадковістю, тими умовами, обставинами, які ніколи не відтворяться, зникнуть як риштування теля побудови храму. Дійсне буття завжди є інтегруючий результат розмаїття минулого, тому поняття про нього дається у формі конкретної ідеї майбутнього.

Гегель розвиває діалектичну думку про те, що будь-яке начало є нерозвинений результат, а результат є розвиненим началом. Мислення починається з відчуття, походить з емпірії, але це тільки вихідний рівень мислення, початковий етап власної діяльності. Думки, поняття, категорії, що досліджуються Гегелем, утворюють щаблі мислення, що само себе визначає. Найвні загальні поняття перебувають у безперервному русі, у переходах від одних до інших аж до протиставлення самих собі. У протиставленнях понять відкривається властивість мислення здійснювати переходи від одного до іншого. Розвиток понять відбувається шляхом переходу від однобічностей, абстракцій, бідних змістовно, до понять, багатих різноплановим змістом.

Гегель розглядає загальні поняття, історично сформовані у процесі пізнавального розвитку, такі, як буття, ніщо, становлення, якість, кількість, межа, сутність, тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, необхідність, випадковість, можливість і дійсність тощо. Гегелю вдалося довести, що усі загальні поняття взаємопов'язані між собою, що вони фіксують різні ступені поглиблення людиною розуміння сутності усього існуючого.

Логіка Гегеля є системою, логічна конструкція і зміст її розвиваються шляхом руху від абстрактного (буття) до конкретного (ідея). Цей метод руху логічної науки уявляється Гегелем рухом самої об'єктивності. Гегелівська ідея розвиває сама себе за правилами діалектичної тріади: теза — антитеза — синтез. Кожна логічна категорія, як і кожний розділ всього курсу логіки, як і кожна частина філософської системи, в цілому розвиваються тріадичним порядком: буття - сутність - поняття, чутливість - розсудок - розум, одиничне-особливе-всезагальне... Тріадичність самодіяльності поняття — це принцип гегелівської філософії, впливає з його діалектичного методу. Діалектичний синтез протилежностей здійснюється або підкоренням протилежних сторін, категорій третьою, вищою (причина - дія - взаємодія), або встановленням субординації (співпорядкування).

Гегель відрізняв два підрівні діалектичної логіки: розсудкову діалектику, яка здатна звести разом і протиставити протилежні начала, але не може їх

синтезувати, показати їх взаємопереходи, та розумну діалектику, що вміє це зробити. Розвиток останньої є найбільшим історичним досягненням Гегеля. Узагальненим виразом розумної діалектики стали три основні закони: переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення.

5.3. Філософія природи

Філософське вчення про природу займає в творах Гегеля неабияке місце, що визначається двома передумовами. Одна з них впливає із загальних засад філософської системи об'єктивного (абсолютного) ідеалізму. Згідно з ним природа є інобуттям ідеї: ідея після повної своєї реалізації в стихії чистого мислення" здійснює самозаперечення і переходить в "інобуття", що має зовнішнє до ідеї буття. Природа, на думку Гегеля, є прояв саморозвитку її духовної сутності, яка виявляє себе в категоріях. Але суттєвою є й інша передумова, а саме — незадоволення загальновикористовуваним у природознавстві способом мислення, осмислення відкритих ним емпіричних фактів. Намагання розкрити зв'язки між різними висновками природознавства, які воно саме неспроможне розкрити, а разом з тим — між різними природними явищами та процесами, які ще не зрозумілі природознавцям, спонукало Гегеля загострити увагу на співвідношенні природознавства ("фізики") і філософії природи. Гегель засуджував натурфілософську тенденцію умоспоглядального заповнення прогалін природничо-наукового характеру, припущення свавілля уявлень. Він намагався відновити втрачене на той час значення філософського узагальнення результатів природознавства. За Гегелем, філософія природи має "підхоплювати" матеріал, який створений фізикою на підставі досвіду, та надати йому подальшого розвитку вже без використання досвіду як підстави для цього.

Головною проблемою для Гегеля стає характер розвитку природи, яку він вирішує на засадах розробленої ним діалектичної логіки. Він сприймає існуючий вже на той час погляд на природу як результат розвитку до найвищого щабля — людини. Але, разом з тим, не визнає тлумачення матеріалістично орієнтованих концепцій, зокрема Ламарка. Гегель вважає, що розвиток природи відбувається не ж наслідок "природного процесу породження", а є лише породженням у лоні внутрішньої ідеї, що становить основу природи. Тому природа, за Гегелем, здійснює сходження від своєї "безпосередності та зовнішності, що є смертю (неорганічний стан) до входження в саму себе, щоб "спочатку стати живою істотою" (органічний світ), а потім породити себе до духовного існування, що означає породження людського роду. Відповідно до цих щаблів розвитку природи (розвитку ідеї як природи) Гегель будує структуру своєї роботи "Філософія природи" — "Механіка", "Фізика", "Органічна фізика". Кожний з розділів, згідно з прийнятою Гегелем діалектичною тріадичністю, розглядає особливі явища, що становлять, на його думку, структуру розвитку природи.

5.4. Антропо-соціальна філософія Гегеля

Вчення Гегеля про дух, який він характеризує як завершальний щабель розвитку абсолютної ідеї (після інобуття в природі), по суті є спробою сукупного визначення людини в її соціально-історичному розвитку. Ця спроба втілюється в певній філософії — антропо-соціальной, ідеї якої розвинені у "Філософії духа" та викладені в лекціях: "Філософія історії", "Філософія релігії", "Історія філософії", "Естетика", "Філософія права". Діяльність ідеї є інтелектуальним цілепокладанням. Мета самопізнання реалізується абсолютною ідеєю за допомогою діяльності людських поколінь упродовж всієї всесвітньої історії. В "Лекціях з естетики" Гегель особливо чітко формулює єдність та відмінність теоретичної та практичної діяльності ідеї. Остання реалізується людиною, яка "робить світ тим, що існує для неї". Завдяки праці людина приходить до самої себе, тобто усвідомлює себе як особистість. Духовність, що виробляється в людині, становить суттєву відмінність людини від природи. За традицією тріадичності розвиток "духа" розглядається Гегелем у трьох формах: суб'єктивний дух, об'єктивний дух та абсолютний дух.

Вчення про суб'єктивний дух Гегель поділяє на: 1) антропологію, предметом якої є "душа", або "дух в собі". Розвиток душі представлений у вигляді тріади — "природної", "чуттєвої" та дійсної душі. Освітлення "природних змін" душі ведеться в плані вікової психології з елементами педагогіки; 2) феноменологію духа, предметом якої є "свідомість", або "дух для себе" в його відокремленні і відношенні. Це найбільш значущий розділ вчення про суб'єктивний дух, оскільки розвиток свідомості охарактеризований у зв'язку з практичним перетворенням та створенням дійсності в процесі трудової діяльності та соціальної боротьби; 3) психологію, предметом якої є "дух як такий", або "сам в собі визначаючий дух як суб'єкт для себе". Суттєва новизна цієї частини вчення пов'язана з тлумаченням "єдності теоретичного і практичного духа" як "дійсно вільної волі", в якій втілений "вільний дух".

У вченні про "об'єктивний дух" (філософія права) Гегель дає своє розуміння всесвітньої історії. Першим щаблем розвитку волі Гегель вважає одиничну волю, завдяки якій деякий суб'єкт стає правоздатною особою. Другий та третій щаблі Гегель розкриває в моралі та моральності як праві суб'єктивної волі. При цьому свої погляди він зіставляє з тлумаченням моралі Кантом і Фіхте. Він вважав за необхідне розглядати моральні визначення в контексті соціального визначення буття людей, які вже розглядалися не як абстракції, а як члени різних соціальних утворень. Формами розвитку морального духа Гегель вважає родину, громадське суспільство та державу. Під час розроблення концепції громадського суспільства він використав висновки такої науки як політична економія, що було видатною подією для німецької класичної філософії. Суттєвим здобутком гегелівської філософії був також висновок про розвиток людської культури, який розумівся досить широко як формування власне людського життя, що суттєво відрізняється від "природного стану", в якому перебували давні люди. Розвиток культури Гегель вважав спрямованим "метою Розуму", яка полягала в тому, щоб наполегливою працею була усунена природна простота. Розвиток культури, в розумінні Гегеля, нерозривно пов'язаний з трудовою діяльністю та її прогресом.

Суспільство у своєму розвитку внутрішньо диференціюється, що виявляє себе у поглибленні системи суспільного розподілу праці. Людина стає частковим елементом цілісного процесу перебудови буття, продукту. Тому індивід втрачає можливість побачити у своєму бутті себе як творця цього буття. Сучасна, для Гегеля, людина перетворюється на істоту з різноманітними інтересами, обов'язками, видами діяльності, що має свою основу в поглибленні структурної диференціації соціальної організації. Людина втрачає здатність усвідомлювати у своїй діяльності реалізацію цілого, спільного з іншими людьми суспільного буття. Лише окремі особистості, з причини їх специфічного суспільного стану, діють свідомо, реалізуючи свою індивідуальну мету як творці дійсного буття. Як приклад Гегель використовує генерала, який усвідомлює свою залежність від бажань, понять інших людей, а тому будує свою дію як інтегруючу різноманітність свідомості різних особистостей. Саме через таких людей, за Гегелем, прокладає собі дорогу від можливого до дійсного буття духа історії, абсолютний дух буття. Лише вченням про абсолютний дух люди здатні подолати обмеженість своєї свідомості, перетворитися на творців істинного, дійсного буття, а не виконувати роль засобу водіння іншої людини, жити неістинно, бути за межами дійсності, бути духовно обмеженим лише знанням минулого. Для цього слід вивчати саме філософію як єдиний засіб подолання обмеженості, яку накладає суспільна диференціація праці. Необхідним моментом для створення уявлень про перехід від об'єктивного духа до суб'єктивного є гегелівська філософія історії, предметом якої вважався розвиток об'єктивного духа до його вищої стадії, коли він стає "світовим духом". Моментами і шаблями його розвитку Гегель вважав "духи окремих народів", оскільки вони включені в світову історію. А сам "мислячий світовий дух" виступає у вигляді "вічно дійсної істини", яка керує людськими долями. Трьома шаблями процесу "абсолютного духа" виступають в Гегеля мистецтво, релігія і філософія. Філософію, що постає вищим шаблем "абсолютного духа", Гегель тлумачив як синтез і повне розкриття істин, що містяться в мистецтві і релігії. "Поняття філософії є ідея, що мислить себе", і тим самим наука стає піднесеною до свого начала — логічного принципу, логічне стає також її результатом як духовне.

5.5. Вплив філософії Гегеля на духовне життя Німеччини

Філософія Гегеля ще за часи його життя була сприйнята значною кількістю прибічників та послідовників, що сприяло формуванню філософської школи "гегельянства". Вплив ідей Гегеля особливо сильним був у 30-і — 40-і роки XIX ст., коли вони захопили духовне життя Німеччини в різних його сферах—від науки до преси. Авторитетність філософської системи Гегеля спричинила й необхідність її критики тими, хто негативно ставився до соціально-політичного устрою Німеччини. Зростання передумов буржуазно-демократичних перетворень сприяло увазі до тих моментів гегелівської філософії, які були оцінені як приховані революційні потенції. Так була закладена так звана молодогегельянська течія (Г. Гейне). Оскільки для духовного життя Німеччини важливим було питання про відношення філософії до релігії, то серед послідовників виникло дві течії, залежно від того, як

тлумачилася позиція в цьому питанні Гегеля. Ті, хто вважав, що його філософія цілком співвідноситься з християнською ортодоксією, — утворили праве крило, або течію старогегельянства. Протилежне тлумачення породило ліве крило, або молодогегельянство.

1. Головні риси українського світогляду

Якщо запитано, чи виявляється в розвитку української філософії якийсь спільний напрям, чи бринять в українських філософів якісь спільні мотиви, то можемо сказати, що на це запитання відповідь буде позитивна. Вже в Кирила Транквіліона Ставровецького на початку XVII ст., в українських містиків XVIII ст. на чолі зі Сковородою, в українських мислителів XIX ст. (Гоголь, Куліш, Юркевич, але також Максимович, Костомаров) та в деякого з філософів XX ст. (зокрема Липинського, Зіньківського) знайдемо кілька спільних думок, що є в них виразніші та сильніші, ніж у західній філософії. Вже ті впливи, що їх мала на українську філософію західна думка, є характерні: в українських філософів зустрічаємо впливи отців церкви (Сковорода, Гоголь, Юркевич), барокко (Сковорода; барокко належить до найцікавіших явищ також в українському мистецтві та літературі), романтики (майже все XIX ст. та, в значній мірі, XX). Але і в порівнянні з цими джерелами деяких думок українських мислителів в останніх деякі риси є виразніші та яскравіші. Згадаємо коротко деякі з цих рис.

Емоціоналізм виявляється у високій оцінці життя, почуття. Почуття, емоція оцінюється не лише як цінний елемент етики та релігії, але навіть як шлях пізнання (Гоголь, Юркевич). «Філософія серця» (Юркевич) характерна для української думки, але ця філософія має не лише той сенс, що високо оцінюється почуття: «філософи серця» вважають, що в душевній житті людини глибше, аніж свідомі, самій людині ясні душевні переживання, лежить їх основа, а саме серце — та найглибше захована в людині «безодня», яка породжує та зумовлює собою, так би мовити, «поверхню» нашої душі (Сковорода, Величківський, Гамалія, Гоголь, Куліш, Юркевич). З цією думкою зв'язане твердження, що людина є «малий світ», «мікрокосмос» (Ставроецький, Сковорода, Гамалія, Гоголь). Безумовно характерна риса душевної вдачі видатних українців, що знайшла вираз і в їхній етиці: це (в певних умовах) — нахил до *духовного усамітнення*, що Гоголь зве «духовний монастир» (Сковорода, Гоголь, Максимович, Куліш). Це духовне усамітнення веде українців до визнання великої цінності за окремою особою, визнання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях, — те, що ми могли б назвати «аморалістичною етикою» (Сковорода, Гоголь). Але між окремими різними типами людей повинна панувати не боротьба, а згода та гармонія — *мир*. Для українських філософів основне, до чого людина та суспільство мають прагнути — мир між людьми та мир людини з Богом (київська школа, Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш). Виявом цього

прагнення до гармонії між людьми та між думками є, безумовно, те, що українські мислителі завжди намагались зайняти примирливе становище, віддати належне навіть тим думкам, що протилежні їхнім власним, навіть ворожим течіям. Крайні течії в якому б то не було напрямі не знаходили відгуку. До ідеалу *гармонії зовнішньої* приєднується ідеал *гармонії внутрішньої*, що є для українських мислителів найвищим ідеалом, метою, до якої вони всі прагнуть. Чи багато з них досягли цього ідеалу — судити важко. Сковорода, може, найближче до нього підійшов. *Релігійне забарвлення* яскраво виступає в історії української думки. Боротьба думки навколо оброблення та вислову цих провідних ідей української філософії ще далеко не закінчилася. Українці, як і всі інші слов'янські народи, ще не подарували світові «великого філософа», себто мислителя, що міг би повести за собою світову думку. Якщо такий філософ прийде, він, певна річ, зможе надати цим думкам останньої обробки та ясності.

2. Григорій Савич Сковорода

Григорій Савич Сковорода (1722 – 94) — найбільш відомий з українських філософів, можна сказати, єдиний відомий з українських філософів. Але відомим став він головне через своє життя, в якому він у великій мірі здійснив свої філософські та релігійні погляди: ця суцільність його особистості залишила глибоке враження не лише в освічених колах, а й серед селянства; постать Сковороди стала темою легенд та оповідань. Його поетичні твори – пісні, що хоч і писані мовою, яка від сучасної літературної мови значно відрізняється, – мають велику літературну вартість і залишились до останніх часів у пам'яті народній.

2.1. Біографія філософа

Сковорода народився в с. Чорнухи на Лубенщині 1722 року. Після навчання в місцевій школі дістався до Київської академії, де і вчився в 1738 – 50 рр., із дворічною перервою, яку пробув у Петербурзі в придворній капелі імператриці Єлизавети. В 1750 р. він їде до російської церкви в Угорщині, в Токаї, та користуючись цією нагодою, відвідує Відень, Пресбург, Будапешт та околиці. Можливо, що за кордоном зустрівся він і з якимись прихильниками та знавцями західної (німецької) містики, але він міг знання її дістати і в Києві. За 2 – 3 роки повертається Сковорода на Україну. Протягом 15 років він учительює, то приватно, то по різних духовних школах (у Переяславі, Харкові), але 1769 року кидає вчительську діяльність; з того часу починаються його мандрівне життя та розквіт його літературної діяльності. Він робиться «ченцем у світі». «Постійного помешкання не мав він ніде, вважаючи себе пришельцем на землі в повному сенсі цього слова», – пише про нього його приятель М. Ковалинський, що залишив нам чудовий життєпис Сковороди. Сковорода живе то в одного, то в другого із своїх приятелів – українських поміщиків або священиків; під час своїх мандрівок пише свої твори – у формі розмов, – які сам

перепише та розсилає своїм приятелям. У одного зі своїх приятелів Сковорода і помер у 1794 р.; на могилі його написані його власні слова: «Світ мене ловив, та не піймав».

2.2. Філософське кредо Сковороди

Сковорода вважав, що *філософія є саме життя*. «Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен – головну мету, себто не кожен піклується про голову життя. Один піклується про черево життя, себто усі свої діла скеровує, щоб дати життя череву; інший – очам; інший – волоссю; інший – ногам та іншим членам тіла; інший – одягам та подібним бездушним речам; філософія або любов до мудрості скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія».

«Філософське життя» Сковороди Ковалинський описує так: «Філософія, оселившись у серці Сковороди, давала йому найщасливіший стан, можливий для земнородних. Вільний від пут усякого примусу, суєти, турботи, піклування, він знаходив усі свої бажання виконаними через їх незначність. Дбаючи про зменшення своїх природних потреб, а не про поширення їх, він користався задоволенням, що його не мав ніхто з найщасливіших. — Коли сонце, запаливши нечисленні світильники на смарагдотканій плащаниці, щедро постачало трапезу почуттям його, тоді він, приймаючи чашу радощів, незмішаних ні з якими піклуваннями життєвими, ніякими зітханнями пристрастів, ніякими розсіяннями суєтними і смакуючи радощі високим розумом, говорив: дяка Всеблаженному Богу, що потрібне зробив легким, а важке непотрібним! — Коли втома в роздумі змушувала його змінити працю, тоді він приходив до престарого пасічника, що жив недалеко на пасіці, брав до товариства любимого свого пса, і троє, громадою ділили один з одним вечерю. — Ніч була йому для одпочинку від напруження думок, що непомітно знесилюють сили тілесні; а легкий та тихий сон був для уяви його картиною з'явищ, які дає гармонія природи. — Час опівночі звичайно присвячував він молитві, якій у тиші глибокого мовчання почуття і природи наслідувало розумування про Бога. — Тут умить починалася боротьба й серце його ставало полем битви: самолюбство зняряджувалося укупі з паном нашого віку — світським розумом, властивими тілесності людській слабостями й усіма створіннями і нападало з усієї сили на волю його, щоб полонити її, возсісти на престолі свободи її й бути подібним Всевишньому. Думка про Бога, навпаки, кликала його до вічного, єдиного правдивого блага, усяюдисущого, усе оповняючого, і змушувала його скористатися з усього зняряддя Божого, щоб змогти протистати хитрощам премудрості. — Небо й пекло борються в серці мудрого, й чи може він бути вільний, без діла, без чину, без користі людству? Так час опівночі проводив він в дружній боротьбі з силами темного світу. — А ранок, що сів після цього, здягав його в світло побіди і в урочистості духа виходив він у поле поділити прославлення своє з усією природою. — Такий був

образ учителя його! „Не орю, ані сію, ані купую, ані воїнствую, — так писав він приятелю своєму із самотності, — відкидаю всяке життєве піклування. Що ж роблю? А це — завше благословляючи Господа, співаємо воскресіння Його... Ах, друже мій!.. сидячи дома, ходячи шляхом, засинаючи та прокидаючись: приймай та обертай усе в благо, задоволений тим, що є; з приводу усього, що з тобою трапляється, не ставай безумно проти Бога; завше радуєчись, за все дякуючи, молися“. — Можна було життя Сковороди назвати дійсним життям». Так пише Ковалинський. Нам впада у вічі, що, з одного боку, йде мова про «боротьбу», «битву», «мету», зусилля, з другого — Сковорода ніби радить однаково «з подякою Богові» приймати все, що б не трапилося з людиною. Зрозуміємо це протиріччя, лише ознайомившись з усією системою думок Сковорода в її цілості.

Розуміння думок Сковороди утруднено тим, що, йдучи за старою традицією філософії, він, як і багато інших представників київської школи, змальовує свої думки образами та картинами. На його думку, так висловлені думки в Біблії, так само захована правда в цілому світі, так само криється вона в душі людській. Але якщо навіть і винайдено під покривом образів («символів» або «емблем») у Біблії, в світі або в нашій душі заховані там думки, то й думки ці не є такі прості для розуміння, бо вони, гадає Сковорода, протирічать собі, є *антитетичні*.

2.3. Вчення про дві натури

Весь світ складається з протилежностей: «В цьому цілому світі — два світи, з яких складається один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і розпадливий. Цей — риза, а той — тіло. Цей — тінь, а той — дерево, цей — матерія, а той — іпостась, себто основа, що утримує матеріальний бруд так, як малюнок тримає свою барву...» В природі «не знайдеш дня без тьми і світла, а року без тепла та зими». Все в світі утворюють протилежності («антитези»), складаючись в єдність: «Утворюють єдине: їжу — голод та насичення, зима і літо — плоди. Тьма і світло — день. Смерть та життя — всяке створіння». «Так стоїть весь світ. Протилежне підтримує протилежне». Те саме сполучення протилежностей знайдемо і в житті людському — де «солодощі є нагородою гіркоти, а гіркота — мати солодощів», «плач веде до сміху, а сміх у плачі криється». Ніби посміхаючись, вчислює Сковорода оці протилежності в житті: «Де... менш золота — менш потреб, менше рукомесел — менше марнотратів, менш наук — менш дурнів, менш прав — менш беззаконників, менше знаряддя — менше війн, менше честі — менше страху, менше солодощів — менше жалю...» Тому-то й усе добре, гарне, красне, видатне, святе знайдемо під злим, незугарним, недобрим... Сковорода йде в цих поглядах не лише за філософами (т. зв. «діалектиками»), але й за християнським знанням, бо, наприклад, і в посланнях апостола Павла весь час підкреслюється, що в релігійному переживанні християн сполучені протилежності, антитези: «Бог вибрав немудре, щоб посоромити мудре, й немічне світу вибрав Бог, щоб посоромити міцне, й незначне і пригнічене світу вибрав Бог, щоб посоромити значне»; «в честі й безчесті, хваленні й ганенні, яко спокусники, але правдиві,

невідомі й знайомі, вмираючи оживаємо, карані не вмираємо, смутні й завше веселі, бідні багатих збагачуємо, нічого не маємо і все посідаємо». Сковорода іноді натякає на подібні слова апостола Павла.

З антитетичною філософією Сковорода тісно зв'язаний його дуалізм — вчення, що світ є подвійний: весь світ складається з двох природ, одна є видима, друга невидима. Видима природа зветься створінням; невидима природа, або Бог, проникає та утримує ціле створіння. Видимий світ-створіння Сковорода порівнює з тінню дерева-Бога: ці «дві природи — вища та глибша, вічна та тлінна — утворюють усе». Внутрішній, вищий, божественний, невидимий світ є міцніший, кріпший, постійніший, аніж змінний, непостійний видимий світ, є його суттю, еством та основою: «Як часто чуємо про повітря? Чи не спираються птиці на повітря? Воно міцніше за залізо. Але дерев'яну стіну можна легше помітити. А повітря вважають за пустоту. Чому? Бо його нелегко помітити. Стіну легше намацати. Скорше побачити різні барви. А повітря не таке гарне. А проте воно міцніше за камінь та залізо... Повітря захованіше та здається, що воно не має ніякої сили, хоч гонить кораблі, рухає море, ламає дерева, руйнує гори, скрізь, скрізь проникає та все з'їдає, а саме залишається ціле. Бачиш, що природа не така, як ти міркуєш. У ній те сильніше, що невидніше. І коли щось так заховане, що його не можна намацати ніякими змислами, то в тому-то й є сила. Й коли ми ледве можемо переконатися в існуванні повітря, хоч воно шумить, гримить, тріщить та тим самим дає знати про своє існування, то як ми можемо помітити те, що очищене від усякого матеріального бруду, заховане від усіх наших смислів, тріску та змін, блаженно перебуває у вічному спокої та в спокійній вічності» — себто Бога. Бог є основа світу, єдине тривке, кріпке, міцне буття у світі. Матерія є цілком пасивна, несамостійна, «ніщо», як висловлюється Сковорода, а Бог «весь світ... утримує в русі... є буття усякому створінню. Сам одушевляє, годує, упорядкує, виправляє, захищає, і за своєю волею, що є загальним законом, або статутом, знов повертає в сирову матерію, або бруд; а ми це звемо смертю». «Усе створіння йде за керівництвом Творця. (...) Хто кличе породу солов'їв та дроздів у ліса та сади, жайворонків у поля, а жаб у води та болота? Хто веде річки до моря? Хто притягає сталь до магніту? Хто піднімає дрижке полум'я догори? Це наш Бог, що над усім панує та в усьому господарує».

Так само, як цілий світ, подвійна й людина. І в людині Сковорода (як і отці церкви та містичні філософи усіх часів) розрізняє *зовнішню* та *внутрішню людину*: «Є дві людини — земна та небесна — в тій самій людині». Ця «дійсна людина» описана у Сковорода з якостями божественними, яко «жива», «божественна», «ціла», яко «сонце», «голова», «зерно», «єство» людини. «Ти тінь, тьма та тлінність, — звертається Сковорода до «зовнішньої людини». — Ти — сновид твоєї дійсної людини. Ти одяг, а воно тіло. Ти ніщо, а вона в тобі істота. Ти бруд, а вона в тобі краса образ та план». «Дійсна людина» самому Богові рівна: «Дійсна людина є своєму вічному отцеві еством та силою рівна, єдина в кожному з нас та ціла в усякому». Окремі люди — ніби тільки відбитки «дійсної людини» в дзеркалі: «Чи був ти коли в царському палаці? Чи стояв ти посеред кімнати, де всі чотири стіни та двері були покриті дзеркалами?.. Стань

на рівному місці та накажи поставити навколо себе сто дзеркал у колі. Тоді побачиш та переконаєшся, що твій тілесний бовван має сто постатей, і всі ті постаті залежні від нього. Коли дзеркала забрати, то всі копії заховуються в своєму початку і своєму оригіналі, як віти в їх зародку. Але наш тілесний бовван є лише тінь дійсної людини. Її всі наші боввани є лише дзеркалоподібні тіні, які то з'являються, то зникають...» Сковорода зве «дійсну людину» також «безодня» або «серце» людини. Ця «безодня» є «ширше усіх сфер та небес»: «О серце! безодне, усіх вод та небес ширша!.. Яке ти глибоке! Усе обіймаєш й утримуєш, а тебе ніщо не вміщує!» Все в «зовнішній людині» залежить від «серця»; «Думки серця... непомітні, ніби їх зовсім немає, але з цієї іскри постає велика пожежа, виникає повстання та руїна; від цього зерна залежить усе дерево нашого життя...»

Ця подвійність світу та людини з'ясовує нам те, чого ми не зрозуміли в біографії Сковороди Ковалинського, — треба плекати в собі дійсну людину, що живе в дійсному («невидимому») світі, та боротись проти зовнішнього світу та проти власної зовнішньої людини. Коли «дійсна людина» є «зерно» в нас, то треба очистити це зерно від лушпиння, від усього, що належить до «зовнішньої людини». Тоді виявиться в людині її «внутрішнє», її божественна природа. Це є *обожнення людини*. Це обожнення є, як бачимо, разом із тим самоприниження, відмовлення від власної («зовнішньої») волі, — треба «вбити свою волю», й через цю «животворну смерть» зовнішньої людини внутрішня людина «воскресає» або «народжується вдруге» для обожненого буття. Людина стає подібна Богові та *зливається* з Богом (містика!), знищується в цьому «святomu джерелі»: «Люблю джерело та голову, ключ і початок, що точить вічні струмки із пари серця свого... Ріки проходять. Потоки висихають. Струмки зникають. Джерело вічною парою дихає, яка живить та прохолоджує. Джерело саме люблю та зникаю... О серце моря! О пречиста безодне! Джерело святе! Тебе єдиного люблю. Зникаю в тобі та преображаюся...».

2.4. Концепція «сродної праці»

Але Сковорода не вимагає від усіх людей, щоб вони йшли тим самим шляхом. Навпаки, він припускає, що шлях самовдосконалення є в кожній людині свій власний. Люди не рівні один одному. Сковорода висміює «рівну рівність, яку дурні у світ ввести хочуть», та вчить про *нерівну рівність* — вираз, що так підходить до його антитетичної філософії: «Бог багатому подібен фонтану, що заповнює різні посудини за їх обсягом. Над фонтаном напис; „Нерівна всім рівність“. Ллються з різних рурок різні токи в різні посудини, що стоять навколо фонтану. Менший посуд менше має, але в тому є рівний більшому, що так само є повний». Дійсне призначення кожної людини — в ній самій, а не поза нею. Бог, царство Боже в нас самих: «Скрізь Бог... де ж його ближче шукати, як у тобі самому»; «море від нас далеко, а Бог наш у нас, у серці нашому...». Через своє покликання, через працю, що для кожної людини є «природна», досягає людина досконалості та щастя: «Мертва зовсім є душа людська, яка не віддана своєму природному ділу, подібна до каламутної та смердючої води...»; «ліпше бути природним котом, аніж з осячкою природою

левом». Сковорода вважає, що й сам він, обравши для себе мандрівне життя, пішов за покликанням Божим: «Світ подібний до театру: щоб грати в театрі з успіхом та похвалою, беруть ролі відповідно до здібностей... Я довго міркував над цим, і по довгих спробах побачив, що не можу грати в театрі світу ніякої особи вдатно, крім низької, простої, безтурботної, самотньої; я обрав цю роль, узяв її та задоволений...». Ми бачимо, що антитетична філософія Сковороди є суцільна та викінчена система. Всі її думки в'яжуться одна до одної, а Сковорода здійснив їх у своєму житті. Тому ми з повним правом уважаємо нашого філософа за одне з найвизначніших явищ у духовній історії України.

3. Сучасники Сковороди

За часів Сковороди ще цілий шерег українців працював на полі філософії (переважно в Росії). Можна сміливо сказати, що найголовніші автори філософських творів в російській мові, а також перекладачі, що виробили російську філософську термінологію, були українці (між ними *Г. Полетика* — імовірний автор «Історії русів»). Найбільш визначні представники української думки мали все ж виразно релігійні інтереси та в багатьох пунктах дуже наближаються до Сковороди, утворюючи з ним, так би мовити, «містичне тризір'я» української філософії (Паїсій Величківський та Семен Гамалія).

Паїсій Величківський, що народився та помер тих самих років, що й Сковорода (земляк Сковороди з Полтави), працював, щоправда, поза межами України. Учень Київської академії, він приймає чернецтво й перебуває на Афоні та в Румунії, оновлює та оживляє християнство та зокрема аскетичне чернецьке життя в Румунії... Величківський сам написав небагато (невеликі аскетичні трактати та листи), але обробив у слов'янській мові величезну збірку вибраних творів отців церкви — «Філокалія» або «Доброподобіє», що подає головню *етичні та аскетичні уривки*. Збірка ця була надзвичайно розповсюджена на Україні та в Росії й не тільки зумовила собою цілий характер народної православної релігійності в ХІХ ст, (мала великий вплив і на секти), але й впливала на представників філософії (напр., на т. зв. слов'янофілів), поезії... Головний зміст «Філокалії» — змалювати шлях удосконалення людини та засоби боротьби зі злом (що персоніфікується як диявол); мета цього вдосконалення — «обожнення», як і в Сковороди. Та й в окремих питаннях знайдемо в «Філокалії» багато спільного зі Сковородою...

Семен Гамалія — молодший за Сковороду (1743 — 1822) вихованець Київської академії, де він, треба гадати, познайомився із західноєвропейською містиккою. Виїхавши до Росії, Гамалія взяв діяльну участь у русі масонів, що в ті часи цікавились переважно містичною літературою Заходу. Гамалія переклав твори найвизначнішого німецького містика нових часів Я. Беме (ХVІІ ст.) у 22-х писаних томах, твори французького послідовника Беме — Сен-Мартена й ін. Але головною його діяльністю був особистий вплив на людей, на яких він, як свідчать сучасники, мав величезний вплив завдяки своїй блискучій красномовності, своєму вмінню підходити до людей та своїй силі переконання. Ми маємо свідоцтва про те, як він у найкоротший час обертав до віри людей,

що стояли на ґрунті тодішнього модного невір'я французької просвіченості. Лише бліде уявлення про особу та думки Гамалії дають його листи до друзів та «учнів», які було видано після його смерті. Зміст листів — повчальний, та Гамалія рахується з тим, що люди, яким він пише, читають містичну літературу (крім Беме, напр., ще Арндта, якого переклав С. Тодорський). Думка про внутрішню людину є, як і в Сквороди, провідною. З цієї думки випливає *критика всіх «зовнішніх» благ та принад світу*, критика, що змістом (не формою) нагадує Сквороду. У протилежність до Сквороди та Величківського, не бачимо у Гамалії безпосередніх впливів творів отців церкви.

4. Західна філософія на Україні в першій половині ХІХ ст.

Вже кілька менш видатних сучасників Сквороди прокладали шляхи на Україну для західної філософії. Ширші впливи Заходу — переважно Німеччини — зустрінемо на Україні в ХІХ ст. Ці впливи зустрінемо і в Київській академії, і в нових високих школах на Україні — університетах у Харкові та Києві, ліцеях в Одесі та Ніжині. Провід у світовій філософії на межі ХVІІІ — ХІХ ст. мають німці, т. зв. *філософія німецького ідеалізму*, головними представниками якої є Кант і його послідовники: *Фіхте, Шеллінг та Гегель*. Перший переклад на російську мову одного з головних етичних творів Канта зробив та видав у Миколаєві в 1803 р. українець *Яків Рубан*. Філософією Канта зацікавились два підкарпатці. *Петро Лодій* (1764 — 1829) — професор філософії у львівській українській теологічній школі «Студіум рутенум», а потім у Кракові та Петербурзі — переклав етику одного представника школи Вольфа — Баумайстера (Львів, 1790) на слов'янську мову з домішкою української та російської, а в Петербурзі видав логіку, в якій використовує між іншим і думки Канта (1829). *Василь Довгович* (1783 — 1849), уніатський священик на Підкарпатті. Цікавився і Кантом, і Фіхте та Шеллінгом. Про філософію Канта Довгович написав латинський твір у двох томах (не видано). Залишився невиданим більший латинський філософський словник Довговича, натомість вийшло друком кілька філософських творів Довговича мовою мадярською. В Харкові короткий час (1807 — 09) викладав політичну економію послідовник Канта німець *Л. Г. Якоб*, що друкував німецькою та російською мовами підручник філософії в дусі Канта.

Одним із найліпших професорів в Харкові був у 1806 — 16 рр. німець, послідовник Фіхте *Й. Б. Шад* (1758 — 1834). В часи свого перебування в Харкові Шад видрукував латинською мовою логіку (1812, тут подано й виклад філософії природи), «природне право» (1814) та промову про «звільнення Європи» від Наполеона (1814), в якій подав і коротеньку теорію нації (це — перша праця про національне питання на Україні). Шад скупчив коло себе й певну кількість учнів, з яких дехто був уже підготовлений у Київській академії; з кола учнів Шада вийшло в 1813 — 25 рр. кільканадцять друкованих праць філософського змісту, — між іншим, і переклад одного з творів Фіхте (1813). У 1816 р. Шада було вислано з Росії; але ще в 1825 — 30 рр. улюблений учитель Гоголя *М. Білоус[ов]* викладав у Ніжинському ліцеї за підручниками Шада.

Кафедру Шада зайняв підкарпатець *А. І. Дудрович* (1782 — 1829) — послідовник Шеллінга. Але філософію Шеллінга тоді проповідував уже в Росії українець *Данило Кавунник-Велланський* (1774 — 1847) — професор у Петербурзі, що мав вплив і на російських романтиків. Він учився в самого Шеллінга в Йєні. В Харкові викладав і писав критичні й естетичні статті шеллінгіанець, німець *Й. Х. Кронеберг* (1788 — 1838), в Одесі був професором шеллінгіанець *К. Зеленецький* (1802 — 58). Та найбільше значення мав вплив Шеллінга на видатного українського діяча, етнографа та історика *Михайла Максимовича* (1804 — 73), який, між іншим, одним із перших зробив спробу дати характеристику української душі, а також звернув увагу на роль історії для філософії. Велике значення мав і вплив філософії Шеллінга на росіянина *П. С. Авсєнєва* (архієпископ Феофан; 1810 — 52) — професора Київської академії та університету; з Авсєнєвим були в зв'язку та знаходились під його впливом члени Кирило-Мефодіївського братства.

Мабуть, найбільший вплив у слов'ян взагалі мав із німецьких філософів Гегель. На Україні, зокрема, його послідовниками були *О. М. Новицький* (1806 — 84) та *С. С. Гогоцький* (1813 — 89) — професори Київської академії та університету — й деякі їхні учні — видатний український педагог *М. Тулов* (1814 — 82), харківський історик *М. М. Лунін* (1806 або 1807 — 44), відомий український поет та професор у Харкові *Амвросій Метлинський* (1814 — 70). Новицькому та Гогоцькому належить багато видатних праць, головне з історії філософії. За межами України працювали проф. *Петро Редькін* (1808 — 91) — у Петербурзі та Москві, засновник російського гегельянства *М. Станкевич* (1813 — 40) та філософ і літературний критик, приятель Толстого та Достоевського *М. Страхов* (1828 — 96). Ми навели цей довгий список імен, щоб наочно показати, що філософська думка на Україні не завмирала та що, хоч українські філософи тоді не писали українською (бо й філософська та наукова новолітературна українська мова не була ще тоді добре вироблена), філософської праці на українському ґрунті не бракувало й українці навіть приносили західну філософію до інших країн — Росії, Угорщини, Польщі.

5. Філософські погляди українських письменників XIX ст.

У 30 — 40-х роках XIX ст. філософські думки починають впливати на ширші кола українського суспільства. Це помітимо, зокрема, в українських письменників та діячів. Хоч з них ніхто не займається ближче та фахово філософією, а проте погляди кожного мають чимало філософських складових частин. Можемо сказати навіть, що деякі пункти українського руху не можемо остаточно зрозуміти без знайомства з філософськими думками українських письменників та діячів.

5.1. Погляди М.Гоголя

Треба згадати в першу чергу *Миколу Гоголя* (1809 — 52), видатний письменника. Гоголь розвинув свій світогляд не стільки в своїх художніх, скільки в спеціальних творах («Сповідь автора», «Вибрані місця з листування з

приятелями») та в приватних листах. Основою всіх інтересів Гоголя є *інтерес до людської душі*. Гоголь стверджує, як і Сковорода: «Серце людини — криниця не для всіх приступна». Але до пізнання людської душі можна все ж дійти шляхом *самопізнання* («пізнай себе» — говорить і Сковорода): «Знайди лише ключ до власної душі: коли ж знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі усіх». Таким ключем для Гоголя є не розум, а *почуття*, емоція, в першу чергу естетичні, художні переживання. Слово та поняття «серце», що його Сковорода вживав для визначення усієї глибини людської душі, Гоголь вживає у вужчому сенсі (який більше відповідає вживанню слова «серце» в народній українській мові) — в сенсі емоціональному. Згідно з уявленням про людину, що головним, найглибшим в її душі є *почуття, емоція*, Гоголь надає почуттю головну роль і в своїй етиці та у своїх уявленнях про суспільство: головну роль у житті окремої людини та суспільства він відводить тим силам, що впливають на людське почуття, а це є *мистецтво та релігія*. Від мистецтва та релігії чекає Гоголь оновлення, відродження окремої людини та людства.

Головне завдання людини — «праця над собою»: «Візьмись за... господарство людської душі. Тільки там знайдеш щастя», бо «людська душа — це скарб, про який нам усім треба дбати якнайбільше»; «вища насолода — милуватися красою душі, що є окрасою та перлою Божих створінь». Завдання «господарства наших душ» (Сковорода говорить про «економію душевну») є розбуркати, розбудити душу, зробити її «живою душею». До цієї мети Гоголь шукає шляхів — особистого для окремої людини («внутрішня аскета» або «внутрішній монастир», як він висловлюється, але поруч із цим — і шлях мистецтва (краси), що освітлене та керується релігією), а також — і головним чином — шляху суспільного, — перебудови цілого суспільства на основах естетичних та релігійних. До «господарства наших душ» веде шлях також через господарство в звичайному розумінні цього слова: кожна людина повинна знайти «своє місце» у світі, в суспільстві, місце, на яке її поставив сам Бог та на якому вона повинна виконувати доручення, «замовлення» самого Бога (згадаємо «покликання», про яке говорить Сковорода): «Людина виправляється та вдосконалюється лише при ділі... Ставши при ділі, людина стоїть на землі. Тільки на землі можна сіяти зерна». Гоголь утворює собі ідеал суспільства, що є *релігійно зорганізоване та релігійно скероване*. Цей ідеал є наскрізь естетично забарвлений.

У протилежність Сковороді, Гоголь не знайшов повного вислову своїм думкам. Його життєвий шлях закінчився трагічно: він вмирає майже цілком самотній, бо його не зрозуміли й найліпші приятелі. Але думки його знайшли відгук пізніше (між іншим, у Достоєвського) та знов зустрічають увагу лише в наші часи. З українців Гоголь вплинув значно на Куліша.

5.2. Кирило-Мефодіївське братство

Коли Гоголь залишив український ґрунт та став російським письменником, у Києві зібрався цілий гурток української молоді, й між ними найвизначніші українські поети: *Шевченко* (1814 — 61), *Куліш* (1819 — 97),

професор, відомий пізніше український історик *Костомаров* (1817 — 85) та ін. Вони склали Кирило-Мефодіївське братство, що знаходилося під впливом західної романтики (між іншим, пробудження інтересу до національного питання) та, розуміючи християнство в дусі такої романтики, стреміло до національного відродження України та до самовдосконалення в дусі своїх християнських ідеалів. «Київська молодіж, про котру мова, — згадував пізніше Куліш, — се була молодіж високої чистоти душевної, апостольство любові до ближнього доходило в неї до ентузіазму»; вона «вдохновлялась чудесами християнської проповіді серед пізнього римського царства...» Значний вплив на братчиків мав уже відомий нам київський шеллінгіанець П. Авсенєв. Захоплюючись ідеєю нації, естетикою, християнством, вірячи, що «закон Божий написаний у серці людини Божим перстом», братчики вірили, що вони зможуть утворити новий лад на Україні — та, мабуть, і в цілому світі, «надихнувши духом своєї любові та благословення кращих людей у панських сім'ях», і разом з цими людьми досягти ширшого впливу... Добро України «можливе тільки при виповненні заповіту нашого Божественного Спасителя», тому треба «стремитись до здійснення Божої правди, до панування свободи, братерської любові та народного добробуту...» Усі слов'янські народи повинні з'єднатись в одну родину. Завдання слов'янства — «зм'якшити схвильовані нещастями душі народів розв'язанням соціальних завдань, поворотом блага, що сказане Спасителем». Цілу історію людства з цього погляду накреслив Костомаров у невеликому творі «Книга битія українського народу». Неправда, неволя, панування панів та царів над пригніченим людом є відпадення людей від Бога. Поворот до заповітів Божих, до первісного християнства і є здійсненням того «релігійного соціалізму», кажучи модерним словом, до якого стреміли братчики та який зв'язаний із «воскресінням України», що його вони чекають. Не диво, що царська поліція в 1847 р. усіх позаарештовувала та порозсилала по усяких далеких кутах, з яких дехто й вибрався лише через десяток років.

Куліш часто міняє свої політичні думки та ідеали, але основа його думок залишається завжди та сама. Це — уявлення про те, що *сутнє в людині є глибина душевна*, яку Куліш і зве «серцем». «Серце» є «глибоке», «таємне», «невідоме нікому». Про це співає Куліш і в своїх віршах:

Ой *серденько* закритес,

тихий раю, тихий раю...

.....

ніхто тебе не нівечить,

бо *не знає*, бо *не знає*...

Глибокий колодязь,

тільки дно блищить:

твоя думка *глибше*

у серці таїться...

Серце чисте, милостиве,

дар найкращий Бога,

найпевніша, найпростіша

до небес дорога...

Мій храм у серці...

«Коли б ви знали, як глибоко в морі ростуть корали, що з них намисто нижеться! От же ще глибше на дні душі людської *затаїлися* поетичні речі, що ними, мов дорогими коралами, людська душа закращається»; «треба угоджати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце...»; «добро єсть на світі — єсть воно в моєму *серці*»; в людині, голос серця якої ми чуємо, чуємо «живу душу» — «невимізоване слово — живий голос живої душі, а всяка душа нам рідна, як сестра братові, і горнемося ми до неї, як сирота до свого на чужині»; «красен Божий мир, а ще красніша душа чоловіка, і тягне вона до себе непобідимою силою. Великі скарби своєї благості розсипав Бог у своєму красному мирові, а ще більшими скарбами збагатив чоловіку душу. І не того нам хочеться жити, щоб тільки на світ Божий дивитися: ще більш нам хочеться в чужі пущі входити і благодатні скарби на скарби міняти». В серці, на дні душі людської — й минуле, й передчуття майбутнього... Куліш шукає противенства між «внутрішнім» та «зовнішнім» не лише в людині, а й у світі, і в історії. Він хоче збудувати ідеал України на «серці», на «внутрішньому», відкидаючи «зовнішнє», що є чуже, штучне... Куліш мріє про «воскресіння» України, що спить у могилі. Це воскресіння буде усуненням усього чужого. Дійсне, сутнє українське було, на його думку, вже десь у минулому, на початках української історії. Тому Куліш кличе до «повороту» до минулого, розвиває «хуторянську філософію», відкидаючи місто, міську культуру, як чужі українському народові.

«Народна простота дає людині чисте *серце*... Ніяка наука такого правдивого серця не дасть. Наукою ми тільки розум собі прибільшуємо». На селі, на «хуторі», що живуть старим та вічним, наукою Євангелія: «Оставайтесь при своїй городянській філософії, а нам дозвольте... селянську філософію проповідувати, взявши її прямисінько із Євангелія...», з цієї вічної книги, — в той час як у містах щодня — якась нова, модна, модерна «правда».

Та й уся українська народна культура, з її мовою, поезією (піснею) є ділом *серця*: «Велика бо сила в простому народному слові і в простій народній пісні, а тайна тої сили — в людських *серцях*, а не в людському розумі. Те слово *серцем* люди вимовили...» Чужомовні вчителі залишилися чужі народові, бо народ «у серці», сам того не знаючи, був од усіх їх розумніший; тим і не кидав

свого рідного слова, не забував рідної пісні... Суцільним є і світогляд Шевченка, хоч керують ним й інші думки: насамперед, думка про людину як вона є, яку Шевченко хоче звільнити від гніту політичного, поставити перед лице Бога, без посередництва «царів та панів», що замість праведного Бога підсувають людині «візантійського Саваофа»; нарешті, хоче Шевченко й безпосереднього злиття людини з природою. Це центральне поставлення людини в думках Шевченка досить виявляється в тому, що Україну він зображує завжди, як людину — як «бідну мати», «стару мати», «заплакану мати» або як невольника або й інші пригнічені народи (кавказців), як людину — Прометея, прикутого до скелі...

5.3. Памфило Данилович Юркевич

Найвизначнішим українським філософом у ХІХ ст. був, поза сумнівом, *Памфило Данилович Юркевич* — професор філософії в Київській Духовній академії, а потім — у Московському університеті. Юркевич — син священника з Полтавщини (1827 — 74), вихованець Київської академії — був не лише видатним мислителем, а й блискучим письменником та дуже добрим викладачем, слава якого довго ще трималась у Київській академії. Відомий український письменник І. Нечуй-Левицький описує Юркевича під іменем Дашковича у своєму романі «Хмари»; між іншим описує успіх лекцій Юркевича в Академії: «Молоді студенти, приїхавши з усіх кінців Росії, вже чули про його, вже ждали чогось надзвичайного... В його аудиторії було повнісінько студентів, котрі сиділи цілими лавами й купою стояли у порога, прийшовши з інших курсів... Дашкович промовив перше слово, і всі ряди голів, наче по електричному потоку, разом схилились уперед, насторчившись слухати. І цілу лекцію так держались голови. І його мисль лилася чиста, як кришталь! Не було там ні одного слова зайвого, не до діла...» Московські слухачі Юркевича — відомий російський історик Ключевський та славний російський філософ Соловйов — свідчать так само. Соловйов пише: «Юркевич був глибокий письменник, чудовий знавець історії філософії, зокрема старої, й дуже добрий професор, що читав надзвичайно цікаві для фахівців і змістовні лекції...» Але в Москві на Юркевича накинулася тодішня ліберальна преса, а саме з тієї причини, що Юркевич різко виступав проти матеріалізму, який тоді вважався чомусь єдиною можливою основою «прогресивного» світогляду. Хоч газети та часописи виступали проти Юркевича головне з особистими нападами, без знання науки та філософії, але вплив його був цими нападами знищений і студенти були від нього відштовхнуті.

Юркевич хоче усунути однобічності й матеріалізму, й ідеалізму, хоче до певної міри примирити їх. Матеріалізм з'ясовує все у світі з зовнішніх причин, ідеалізм — з «єства» кожної речі. Юркевич визнає подвійну зумовленість усього — зумовленість зовнішніми причинами — з одного боку та зумовленість кожної речі її власним єством, зумовленість внутрішню. Так є у фізичному світі, так є і в людині, що не лише приймає до себе зовнішні впливи, а й діє активно та свобідно, ставиться критично до всього, що приходить до неї ззовні. Поруч «із тим, що є» (це є і зовнішній, фізичний світ, і душа людська) стоїть

ідея (думка). Ідея не є те саме, що всі предмети в світі. Ідея є не сила (як думає ідеалізм), а лише *вимога*, норма для того, що є. Ідея є те, чим предмети *повинні* бути. Ідеї можуть бути здійснені лише через діяльність розумних істот — людей, тому людина є посередником між ідеями та світом. У дальшому розвитку своїх думок Юркевич багато в чому перехоплює думки пізніших західних філософів.

У центрі думок Юркевича стоїть також думка про серце як основу душевного життя: цю думку ми вже зустрічали і в інших українських філософів. Філософське пізнання розумом не є здібне схопити та зрозуміти все буття. Поза межами розуму стоїть та вища й глибша діяльність людської душі, що її Юркевич зве «серцем». Серце — це життя почуття, людської емоції. Юркевич дуже детально обґрунтовує значення серця для всіх сторін людського життя, — «холодний розум» не може з'ясувати релігійної або мистецької чинності людини, не може дати людині етичних правил, як чинити в житті. Тут значнішу роль грає почуття, наприклад, любов до людей, Бога... Але почуття керує й нашим пізнанням; лише завдяки почуттю ми пізнаємо світ не як холодну мертву машину, бачимо в ньому *життя, красу, таємничість* і схоплюємо його як *ціле*. Думки навіть і починаються, зароджуються в серці, а розум лише надає їм обґрунтування та сувору логічну форму. «Древо пізнання не є древо життя», — каже Юркевич. *Живе знання* переливається через рамки розумного пізнання, та якраз це живе знання керує людиною в її цілості. Це живе знання дає нам *серце, а не голова*. Слід зазначити, що в такому ж дусі мислили такі видатні філософи, як Сковорода, Гоголь, Куліш.

6. Філософська думка кінця XIX – XX ст.

Щодо 1860 — 1900 рр. можемо говорити про певний занепад філософії. Протифілософський настрій виявлявся в пануванні «матеріалізму» широких кіл суспільства та в розповсюдженні таких філософських течій, що зветься «позитивізмом» (твердження про неможливість якогось власного філософського пізнання) та «спеціалізмом» (вимогою, щоб філософія займалась філософською обробкою питань окремих наук). Пізніше, по 1900 р., прийшло нове оживлення інтересу до основних питань філософії, почасти під впливом філософії Канта. Позитивізм відстоював *В. Лесевич* (1837 — 1905), який, однак, пом'якшував його однобічність філософією Канта. Найвизначніші українські мислителі поставили філософію на послугу окремих наук (спеціалізм). *О. О. Потебня* (1835 — 91) займається головно філософією мови; *Л. І. Мечников* (1838 — 88) та *М. Зібер* (1844 — 83) під впливом Маркса займаються соціологією — наукою про суспільство. Пізніше — почасти під впливом філософії Канта — українці переходять до праці над питаннями про пізнання (головно про методологію). Це, наприклад, видатний політеконом *Михайло Туган-Барановський* (1865 — 1919) та видатний правник *Богдан Кістяківський* (1868 — 1920). Ще пізніші вчені, фахівці окремих наук, переходять від своїх наукових питань до загальних питань філософії. Так, мінералог *В. Вернадський* подає цінні думки до філософії природи, вказуючи на ту величезну роль, що її грає в геологічних подіях, у цілому житті Землі жива

матерія; історик *В. Липинський* (1882 — 1931) переходить від історичної праці до філософії історії.

Матеріали активізації студентів під час викладення лекції

Питання:

- 1.Що являло собою поняття „філософія” на думку німецьких вчених Канта, Фіхте, Шелінга та ін?
- 2.Описати основні концепції „раціоналізму” Канта.
3. Теорія пізнання Е.Канта. Розкрити основні положення.
- 4.”Патетизм” Фіхте та його уявлення про свободу.
- 5.Вчення про „динамічні протилежності” Шелінга.
- 6.Які основні поняття Гегель ототожнює з суттю Філософського пізнання?

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення;
- обладнання (кодоскоп);
- устаткування;
- ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).
-

Список використаних джерел:

1. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
2. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
3. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
4. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
5. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.

6. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
7. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред.. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
8. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

Лекція № 3

Тема № 3. «Категорія "буття" в філософії. Основні форми буття.

Специфіка людського буття. Філософська проблема матерії та її основних характеристик. Свідомість як філософська проблема» – 2 год.

Актуальність теми:

Кожна наука (зокрема, медицина) спрямована на пізнання тієї чи іншої сфери буття, але людина ніколи не задовольнялася вузькоспеціалізованістю. Вона прагнула цілісного світорозуміння, і це виводило і виводить її за межі конкретного знання. Дослідницький пошук щодо питань онтології (про походження світу, джерело всього існуючого, співвідношення матеріального та ідеального) надає не тільки загальну картину світу. Онтологічне рішення породжує фундаментальні положення конкретної науки і спрямовує її подальший розвиток. Розуміння буття і його форм обумовлює, наприклад, в медицині, вирішення питання про сутність життя та смерті, про шляхи лікування і т.і. Тому важливим є вивчення теми буття, що надасть майбутньому фахівцю загальні знання щодо відношення людини та світу, сучасних уявлень про духовне та матеріальне, подальших перспектив світопізнання.

Свідомість – родова ознака людини, що виокремлює його із світу тварин. Воно є основою нашого досвіду, активне начало практичного і пізнавального відношення людини до дійсності. Саме свідомість є смислообразуючим джерелом міркування, началом, що породжує світ життєвих та наукових понять, без якого неможливо уявити життя людини. Світ свідомості представляє предмети, речі, їхні властивості і відношення в особливих ідеальних формах, відображує явища дійсності і через мову має можливість виразити свій смисловий зміст в знакових формах. Лікування хворого неможливе без врахування особливостей його свідомості: пізнавальних можливостей, емоційно-ціннісних схильностей, тому оволодіння цією темою допоможе майбутньому фахівцю більш грамотно побудувати стратегію подолання хвороби.

Конкретні цілі:

- Аналізувати філософський зміст поняття "буття" в його історичному розвитку.
- Пояснювати структуру буття та закономірності взаємозв'язку його

основних форм. Пояснювати специфіку людського буття.

- Пояснювати зв'язок змісту буття духовного та соціального з діяльністю людини (зокрема, лікаря).
- Інтерпретувати філософське поняття "матерії" для розуміння об'єктивних характеристик та станів організму людини.
- Пояснювати поняття "простору" та "часу", зміст та закономірності прояву "біологічного простору" та "біологічного часу".
- Пояснювати проблему свідомості в філософії.
- Розуміти взаємозв'язок фізіологічного та психічного в людині.
- Пояснювати структуру та ознаки свідомості.

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	Визначення навчальних цілей.		3 хв.
2.	Забезпечення позитивної мотивації.		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
3.	Викладення лекційного матеріалу. План:		
	1. Людина та світ		10 хв.
	2. Філософський зміст категорії буття	Таблиця	20 хв.
	3. Форми буття		

	3.1. Буття духовне		
	3.2. Буття матеріальне. Єдність матерії та руху, простору, часу	Таблиця	
	4. Перспективи світопізнання		15 хв.
			20 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		15 хв.
	Резюме лекції, загальні висновки.		
	Відповіді лектора на можливі запитання.		
4.	Завдання для самопідготовки студента.		3 хв.
5.	Перевірка відвідування лекції.		3 хв.
6.			
		Список літера- тури, питання	2 хв.
7.			7 хв.

	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	<i>Визначення навчальних цілей.</i>		3 хв.
2.	<i>Забезпечення позитивної мотивації.</i>		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
3.	<i>Викладення лекційного матеріалу. План:</i>		
	<i>1. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст.</i>	Таблиця	10 хв.
	<i>2. Ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.</i>	Кодограма	10 хв.
	<i>3. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.</i>		10 хв.
	<i>4. Свідомість і психіка. Свідомість і мислення.</i>		10 хв.
	<i>5. Мислення і мова.</i>		
	<i>6. Самосвідомість.</i>		10 хв.
	<i>7. Несвідоме.</i>		5 хв.
	<i>8. Структура свідомості (підсумки).</i>		5 хв.
			10 хв.

4.	<i>Заключний етап.</i>		
	<i>Резюме лекції, загальні висновки.</i>		3 хв.
	<i>Відповіді лектора на можливі запитання.</i>		3 хв.
	<i>Завдання для самопідготовки студента.</i>		2 хв.
	<i>Перевірка відвідування лекції.</i>	Список літератури, питання	7 хв.

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Людина та світ

З самого початку західно-європейського мислення і до сьогодняшнього дня буття означає все існуюче, Всесвіт з наголосом на присутність. Буття як присутність визначається через час. Знання про світ — складова частина вчення про людину. Тільки через пізнання світу, його сутності, структурних рівнів організації, законів розвитку та існування людина може пізнати саму себе, свою природу і сутність, зв'язок з іншими людьми. Поняття "світ" має конкретно-історичний зміст, який визначається станом культури, науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим більше розвинуті форми діяльності людини і продуктивні сили суспільства, тим ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, тим сильніше цей світ олюднюється. Разом з тим і сама людина, "опредметнюючись" результатами своєї праці, своїм розвитком зобов'язана світові. Тому світ — це єдність об'єктивної дійсності і "дійсності людських сутнісних сил", які мають конкретно-історичний характер.

Поняття "світ" як світоглядна категорія формувалось ще в дофілософський період розвитку людства. Його виникнення і розвиток пов'язані з практичним виділенням людини з природи. Опосередкування життєдіяльності людей процесом матеріального виробництва та системою суспільних відносин зумовило становлення суспільства як відповідної цілісності, в якій життя людей стало можливим тільки у формі колективної діяльності. Така система зв'язків між самими індивідами в межах первісної общини проявилася в тому, що життя окремих людей могло забезпечуватись тільки через задоволення потреб общини як цілого. Серед загальних потреб виділяються потреби у виробництві знарядь праці та здійсненні суспільних відносин. Внутрішня система взаємозалежності виробників та споживачів общини формувала характер і напрям їхньої діяльності, необхідність у колективній праці на всю громаду.

Важливо, що в цей період змінюється характер ставлення общини до природи: людина переходить від пристосовництва та збиральництва до діяльності, спрямованої на виробництво з предметів природи знарядь праці, а з їхньою допомогою — до перетворення предметів природи на засоби задоволення потреб людини. Тим самим природа безпосередньо включається до сфери активної діяльності людини. Складається відповідна єдність не тільки людей усередині общини, а й людини та природи, яка вплетена у сферу її активної діяльності. На цій основі починає створюватись цілісне уявлення про світ предметів, явищ, цінностей, зв'язків, відносин, які становлять життєву сферу буття людини. Таке уявлення про буття людини серед людей і природи знаходить відображення у понятті світу як родової самосвідомості людини первісного суспільства, в усвідомленні причетності індивіда до общини, до колективної діяльності для освоєння природи. Оскільки община — це відносно самостійна система, яка об'єднує індивідів у їхній боротьбі за забезпечення свого існування, остільки для них світ обмежений родо-племінними зв'язками та відносинами. Така форма індивідуальної самосвідомості як втілення природних та суспільних, родових зв'язків збереглась у мовах різних народів: "світ — це община", "весь світ — вся община", "у світ — у люди", "усім миром — усією общиною" та інше.

У процесі розвитку людини змінюється уявлення про світ, воно наповнюється конкретно-історичним та чуттєво-сприйнятним змістом. І з розкриттям сутнісних сил людини світ для неї стає не просто об'єктивною дійсністю, а й дійсністю її сутнісних сил. Тому світ — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. А категорія "світ" визначає не тільки природні, об'єктивно-матеріальні властивості, а передусім особливості людського практично-діяльного відношення до себе і до умов свого існування. Людину необхідно уявляти не просто у світі, а в світі історії природи та суспільства, в системі суспільних відносин, які значною мірою визначають характер її ставлення до природи. Зрозуміло, що світ — це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Така єдність суперечлива, про що свідчить історія їхньої взаємодії. Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її існування і життєдіяльність, а з іншого — руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Якщо зникне людина, зникне і світ як світ буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які відбулися у ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світ людського буття.

Зміст і кордони світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин і зв'язків зміст поняття про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. До сфери практичної діяльності людина включає не тільки предмети безпосередньо близької природи, а й поглиблює знання про Всесвіт. Так, вона виходить у космос, проникає у глибини мікро- та мегасвіту. Але центральну частину поняття про світ становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. Крім того, до змісту людського світу належить її духовне життя, продукти духовної життєдіяльності. Таким чином, світ — це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, котрий створює власний світ — світ людського буття.

Категорія "буття" разом з іншими категоріями утворює смислове ядро філософського світогляду. Вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи суцього. Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ від універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на якісно безконечну реальність, до внутрішнього світу людини. Проте світ не може бути ототожненим із тим або іншим явищем, оскільки разом із внутрішньою визначеністю буття йому притаманні невизначеність, відносність, зовнішня обумовленість. Категоріальна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитку, конкретній всезагальності. Світоглядні відмінності у тлумаченні фундаментальних характеристик світу відображаються у способах розв'язання кардинальних проблем світорозуміння та наукового пізнання. Так, цілісність світу знайшла відбиток у проблемі єдності світу, ґрунтуючись на моністичних, дуалістичних, плюралістичних поглядах, а характеристика саморозвитку світу пов'язана з питаннями його виникнення і становлення, пізнанням Всесвіту, природи, людини, їх причинності та доцільності. Типологія світу, в якій людина — це мікрокосм, а Всесвіт — макрокосм, бере початок з міфологічного ототожнення природного та людського буття. Пізніше в цю типологію було включено сакральний світ символічного буття, що відповідав уявленням про місце надприродних сил у структурі універсуму, так званого ставлення Бога до світу. З появою людини структура буття зазнає докорінних змін. Наявність людського світу позначається передусім на типології світу, який поділяється на: матеріальний, духовний, об'єктивно-реальний, суб'єктивно-ідеальний. Духовно-практичне освоєння світу формує типологію відповідно до його форм: життєвий світ повсякденного буття, світ культури, світ символів та інше. Адекватне розкриття проблеми існування світу стає можливим завдяки активізації таких форм світовідношення, в яких людина, виходячи за межі наявного буття, творить світ свого буття.

2. Філософський зміст категорії буття

Питання про те, як все існує, яке його буття, розглядаються в онтології. Онтологія — це вчення про суще, про першооснови буття: система найзагальніших понять буття, за допомогою яких здійснюється досягнення дійсності. Термін "онтологія" запровадив у XVII ст. німецький філософ Р.Гоклініус. Під онтологією розуміється окрема галузь філософського знання, яка досліджує сутність буття світу, основи всього суцього: Дух і матерію, рух, розвиток, простір, час, необхідність, причинність та інше. Майже всі філософські системи минулого присвячені розробці проблем онтології. Зокрема, в курсах метафізики, що читалися в Україні в Києво-Могилянській академії починаючи з XVII ст., висвітлювалися такі питання онтології, як відношення буття і сутності, сутності й існування тощо. Тоді вважалося, що буття має три основні визначення — єдине, істинне і добре.

Філософське життя Європи першої половини XX ст. характеризується рядом теоретичних пошуків, спроб створення загальної онтології. Про це свідчать не тільки неотомізм із його давніми теологічними трактуваннями буття, а й феноменологія Е.Г.Гуссерля з його відмовою від гносеологізму, і філософія М.Шелера, який прагнув слідом за Гуссерлем здійснити "прорив" до реальності. Найповніше вираження ці спрямування знайшли у неореалістичній "новій онтології" Н.Гартмана, де пізнання виступає вторинним началом. Екзистенціалізм, що набув значного поширення в 20—60-х роках XX ст., розвинув суб'єктивну онтологію. Так, у центрі філософії М.Хайдеггера стоїть проблема "сенсу буття", яке розкривається через аналіз суб'єктивного людського існування. Свою "феноменологічну онтологію" прагнув створити і екзистенціаліст Ж.-П.Сартр. Всі ці філософи намагалися протистояти значному впливу неопозитивізму, який нехтував будь-якою онтологією. У 60-ті роки Т.Адорно — філософський лідер старшого покоління Франкфуртської школи — розпочав діалог із неопозитивістами і запропонував "негативну діалектику", котра тлумачила онтологію як тотальну критику буття.

Для успішної теоретичної діяльності і для дієвого зв'язку онтології з політикою та життям існує гостра необхідність створення всеохоплюючої

онтологічної концепції, вважав видатний угорський філософ Д.Лукач. Один із уроків історико-філософського процесу, писав він, полягає в тому, що будь-яка визначна філософія прагне дати загальну картину світу, щоб синтезувати у ній всі взаємозв'язки від космогонії до етики і виявити актуальні рішення, які визначають долю людства як необхідний етап його розвитку. Серед характерних рис соціальної дійсності Лукач виділяє: об'єктивну визначеність; єдність загального, особливого і одиничного, що забезпечує існування реальних конкретностей та історизм. У характеристиці буття він акцентує увагу на тому, що воно завжди змінюється і є незворотним, а також, що розглядати буття слід в конкретній єдності предметності і процесуальності. Ця єдність виявляється в тому, що старе в суспільстві "знімається" новим, а всі частини і елементи нового буття є складними і невичерпними за змістом комплексами, які перебувають один з одним у невичерпних взаємодіях і в яких формуються можливості виникнення нових можливостей. Определення і оречевлення — це способи існування суспільного життя людини. Без определення людське існування, його соціальність взагалі неможливі. Определення почуттів, думок, мови й праці людини є олюдненням зовнішньої природи; поступове створення і все більше розширення "другої природи" як породження і результату праці, здатної зробити буття самої людини значно людянішим, цивілізованішим. Сутність онтології виявляється в аналізі відношень, зв'язків та взаємодій між такими категоріями і поняттями. Система зазначених вище понять відображає найсуттєвіші, найзагальніші властивості буття. Вона дає змогу охопити єдність багатоманітного, універсального у зв'язках та взаємодіях, що реально і об'єктивно, ідеально і суб'єктивно існують у світі, відображаються у свідомості. Запам'ятаймо, що світ, який є, був і буде — набагато ширший, глибший, ніж знання про його сутність.

Щоб зрозуміти значення категорія "буття", необхідно враховувати зв'язок буття з повсякденною мовною практикою. Дієслово "бути" (не бути) в минулому, теперішньому, майбутньому часі, а також зв'язка "є" належать до числа найбільш уживаних слів у багатьох мовах ("есть" — у російській, "ist" — німецькій, "is" — англійській, "est" — у французькій мовах). Розглядаючи

проблему буття, філософія виходить із того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує у світі.

3. Форми буття

За допомогою категорії "буття" здійснюється інтеграція основних ідей, які виділяються в процесі осягнення світу "як цілого": світ є, існує як безмежна та неминуща цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство існують у різних формах; їх різне за формою існування — передумова єдності світу; об'єктивна логіка існування та розвитку світу породжує сукупну реальну дійсність, яка наперед задана свідомості. Всезагальні зв'язки буття проявляються через зв'язки між одиничними і загальними відношеннями предметів та явищ світу. Цілісний світ — це всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, станів, організмів, структур, систем, людських індивідів та інше. За існуючою традицією їх можна назвати сущими, а світ в цілому — сущим. Кожне суще — унікальне, неповторне в його внутрішніх і зовнішніх умовах існування. Визначеність сущого характеризує місце і час його індивідуального буття. Умови цього буття ніколи не відтворюються знову і не залишаються незмінними. Визнання унікальності кожного сущого особливо важливе для вчення про людину, воно націлене на визнання в кожній людині неповторної істоти. Разом із цим пізнання та практика потребують того, щоб будь-яке одиничне явище знаходило своє місце в системі зв'язків, об'єднувалось у групи, узагальнювалось у всеосяжну цілісність. Визначаючи подібність умов, способів існування одиничних сущих, філософія об'єднує їх у різноманітні групи, яким притаманна загальність форм буття. Серед основних форм буття розрізняються:

1) буття речей (тіл), процесів, які, у свою чергу, поділяються на буття речей, процесів, стан природи, буття природи як цілого; буття речей і процесів, вироблених людиною;

- 2) буття людини, яке поділяється на буття людини у світі речей і специфічне людське буття;
- 3) буття духовного (ідеального), яке існує як індивідуальне духовне і об'єктивне (позаіндивідуальне) духовне;
- 4) буття соціального, яке ділиться на індивідуальне (буття окремої людини в суспільстві та в історичному процесі) і суспільне буття.

Виділяючи головні сфери буття (природу, суспільство, свідомість), слід враховувати, що розмаїття явищ, подій, процесів, які входять у ці сфери, об'єднані певною загальною основою.

3.1. Буття духовне

Особливе місце в онтології посідає буття духовного та різноманітних форм його прояву. Дух, душа, духовне, духовність, свідомість, ідеальне — поняття, вживані в різних значеннях і смислах в міфології, релігії, філософії.

Міфологія ототожнює дух із дією сил природи: вітру, переміщення повітря, грому, блискавки тощо, а також життєвого подиху, початку нижчого і вищого життя. Релігія терміном "дух" визначає душі людей, які мають розум, волю, могутність, надприродні сили Бога.

Філософський зміст поняття "дух" по-різному тлумачиться філософами, зокрема, як притаманна людині здатність мислити, відчувати, виявляти волюві зусилля, цілепокладати та творчо діяти. Часто термін дух вживають для характеристики суспільних явищ: дух народу, нації, дух солідарності тощо. Гегель у праці "Філософія духу" зауважує, що "пізнання духу є найбільш конкретним і тому найбільш високим і складним". Він ґрунтовно аналізує суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. До форм існування абсолютного духу Гегель відносить мистецтво, релігію і філософію. Продовжуючи думку Гегеля, марксизм доповнює вказані форми духу політикою, правом, мораллю, називаючи їх формами суспільної свідомості, які відображають стан суспільного буття. Буття суспільної свідомості неможливе без її носіїв —

конкретно-історичних особистостей, індивідуальностей, які недзеркально відображають дійсність, а перетворюють її на зміст власного духовного світу, свідомості.

Дух — це дивовижний світ, який ще називають внутрішнім світом людини. Носієм свідомості є конкретний індивід, людина, особистість, з притаманними їй психологічними особливостями. Як ми зазначали, завдяки взаємодії людини і світу відбувається процес відображення всього, що оточує людину в її свідомості. Свідомість опосередковує людське ставлення до навколишнього світу. Дослідники розрізняють: індивідуальну (належить окремій людині, індивіду), групову та суспільну свідомість. Осмислення кожного структурного елемента свідомості створює можливість виявлення тих його сторін, на які не часто звертають увагу, — оцінити зміст свідомості кожної людини. Щоб з'ясувати, наскільки гармонійно розвинуті всі елементи свідомості як інструмента пізнання і перетворення світу, треба засвоїти основні функції свідомості: пізнавальну, комунікативну, орієнтаційну, цілепокладання, управління.

Дослідники духовного життя суспільства особливу вагу приділяють поняттям "духовне виробництво", "духовна культура" і "суспільна свідомість". Вони вказують на залежність, зв'язок суспільної свідомості і суспільного буття. Свідомість стає суспільною завдяки узагальненню соціально-особистісного ставлення людей до цілей і результатів суспільного виробництва. Носіями суспільної свідомості є суб'єкти суспільної діяльності. Суспільна свідомість — це усвідомлене суспільне буття.

3.2. Буття матеріальне. Єдність матерії та руху, простору, часу

Світ, у якому ми живемо і частиною якого ми є, — це матеріальний світ. Він містить у собі предмети та процеси, які перетворюються, виникають і зникають, відображаються в нашій свідомості та існують незалежно від неї. Жоден із цих предметів, взятий сам по собі, не може ототожнюватися з матерією, але вся їхня багатоманітність разом з їхніми зв'язками складає

матеріальну дійсність. Усі ці характеристики знаходять конкретне вираження у формуванні та розвитку поняття про матерію.

Початкове поняття "матерія" ототожнювалось із конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо). Подібне розуміння матерії зустрічаємо у філософії стародавнього світу, наприклад, у представників давньоіндійської школи локаяти або давньокитайських матеріалістів. Перші філософські визначення матерії даються, власне, через узагальнення її побутового розуміння. Представники давньогрецької філософії Левкіпп, Демокріт під матерією розуміли найдрібніші частинки — атоми, або корпускули, з яких складаються тіла і які є першоосновами буття. Узагальнюючи здобутки минулих часів, Арістотель у книзі "Метафізика" писав, що "більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, а саме, те, з чого складаються всі речі, із чого, як першого, вони виникають і на що, як останнє, вони, гинучи, перетворюються, причому сутність хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах, — це вони вважають елементом і початком речей". Фалес, засновник такої філософії, як стверджує далі Арістотель, говорить, що начало — вода, що сім'я всього за природою вологе, а начало вологого — вода.

Якщо для філософів стародавнього світу матерія — це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а кожен предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для Р.Декарта (XVII ст.) матерія — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Оскільки предметів, тіл — безліч, то матерія — це сукупність тіл, предметів, які містяться у Всесвіті. Декарт розкриває зміст поняття матерії за допомогою трьох категорій: субстанції, атрибута і акциденсу. При цьому під субстанцією він розуміє самоіснуюче буття — самостійне, самодіяльне: під атрибутом — невід'ємні, загальні, універсальні риси даної субстанції, а під акциденсом — довільні, випадкові, необов'язкові риси субстанції. Тому Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність із її властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною. Ньютон

додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути (крім протяжності): непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки), вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Причому інертність та вага потім об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості.

Інший підхід у П.Гольбаха, який визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво, при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття форми, кольору, смаку, звуку та ін. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного узагальнення, піднімається на вищий рівень абстрагування, незважаючи на те, що прискіпливі критики дорікали йому за надмірну широту, неконкретність, а тому неадекватність цього визначення. Як на аргумент, вони посилалися на релігійні та філософські концепції, за якими боги і духи (Бог-Сонце в єгипетській релігії або поняття Бога у філософії Д.Юма) — чуттєво пізнавані реалії. Відповідний внесок до поглиблення поняття матерії зробив Г.Гельмгольц. За його словами, матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини). Але Бог існує об'єктивно і від того не стає матеріальним.

Матерія як філософська категорія — не заковані, незмінна форма або вмістилище всього існуючого у світі. Вона визначає найбільш суттєві властивості об'єктивно-реального буття світу — пізнаного і ще не пізнаного. До таких суттєвих ознак належать: цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість та інше. Системність в організації матерії — не тільки її фундаментальна властивість, вона також визначає методологію сучасного наукового пізнання структурних рівнів матерії: неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти); органічний (організменний, підорганізменний, понадорганізменний); соціальний (особистість, родина, плем'я, народність, нація, клас, суспільство, людство).

Отже, поняття матерії проходить складний шлях, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень розвитку пізнання людиною світу. Матеріальність світу, як зазначає Ф.Енгельс, доводиться не парою фокусницьких фраз, а довгим і важким розвитком філософії та природознавства. Поширене визначення матерії як філософської категорії для означення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них, певною мірою є обмеженим, оскільки зосереджується на гносеологічних аспектах матеріального, не враховуючи притаманний йому онтологічний зміст.

Справді, якщо не зосереджуватися тільки на гносеологічному визначенні матерії, а розглядати її, враховуючи розвиток сучасної науки і філософії, то можна виокремити:

1. Онтологічні складові: а) рух та його форми; б) простір; в) час; г) детермінація.
2. Гносеологічні принципи: а) пізнаваність; б) об'єктивність; в) реальність.

Таким чином, узагальнене визначення категорії "матерія" має базуватися на тому, що це — об'єктивно реальне буття світу в часі, просторі, русі, детерміноване і безпосередньо чи опосередковано пізнаване людиною. Відповідей на запитання, як світ розвивається, існує багато: міфологічні, релігійні, наукові, ненаукові тощо. За діалектичного розуміння, розвиток — це зміна матеріального та духовного світу, його перехід від старого до нового. Розвиток має такі властивості: 1. Відтворення старого: незворотність, спрямованість, закономірність (необхідність); 2. Виникнення нового. Розвиток є універсальною властивістю Всесвіту. Це саморух світу та розмаїття його проявів (природа, суспільство, пізнання тощо), самоперехід до більш високого рівня організації. Саморух і саморозвиток — важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток світу виростає з саморуху матерії. Саморух відображає зміну світу під дією внутрішніх суперечностей. Самовідтворення як феномен можливе лише тоді, коли йому передуює рух, зміна, бо без цього взагалі

не може бути самовідтворення, розвитку. Рух, зміна — це внутрішньо зв'язана єдність буття і небуття, тотожності і відмінності, стабільності і плинності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Рух, зміну можна досягнути лише в тому разі, коли розглядати його суперечливі сторони в єдності та взаємодії.

Якщо взяти до уваги лише одну його сторону і проігнорувати іншу, рух, зміна стануть незрозумілими. Такий же результат буде тоді, коли ми станемо розглядати їх не у взаємодії, а відокремлено. Бо рух — це суперечність, це уявлення про те, що тіло може рухатись лише тоді, коли воно знаходиться в даному місці і водночас у ньому не знаходиться. Рух, зміна є такою єдністю протилежностей, коли вони взаємно передбачають одна одну, коли немає однієї без взаємозв'язку з іншою. Постійне виникнення й одночасне вирішення даної суперечності і є рухом. Останній, як відомо, є абсолютним, невід'ємним атрибутом усього сутнього. Тому слід вважати розвиток вищою формою руху і зміни, точніше сутністю руху, а рух можна визначити як будь-яку зміну явища чи предмета. Рух — це зміна взагалі.

Історичний досвід людства, логіка пізнання світу переконують нас у тому, що світ — це рухома матерія, а пізнання форм руху матерії неможливе без знання про простір і час. Простір і час — це філософські категорії, які відображають основні форми існування матерії. Просторово-часові характеристики має будь-яке явище буття світу. Якщо простір є найзагальнішою формою сталості, збереження змісту об'єктивної реальності, то час — це форма його розвитку, внутрішня міра його існування та самознищення. Єдність просторово-часових властивостей світу називають просторово-часовим континуумом, а їх універсальність і цілісність (континуальність) — формою організації всього розмаїття нескінченного світу. Кожна частинка світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний, художній, філософський зміст простору і часу.

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, змінюються і розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: відтворення світу через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності.

Узагальнюючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід зазначити велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство все нових і нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу (темпоралістів) солідарна в тому, що простір — це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується співіснуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками. Час — це внутрішньо зв'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю різних стадій розвитку матеріальних процесів.

4. Перспективи світопізнання

Історико-філософський досвід людства свідчить про те, що кожне покоління людей створює таку світоглядну картину світу, яка задовольняє його потреби. Тому до завершеності, достатньої повноти теорії буття онтології, яка відобразила б Всесвіт як ціле, із всіма відношеннями, взаємодіями і зв'язками, ще надзвичайно далеко. Спроби усвідомити закономірності походження світобудови існують сьогодні у вигляді цікавих гіпотез. Ось одна з них. Людство на порозі відкриття законів руху зірок, планет, супутників та електронів у атомі, оскільки все в малому і великому збігається. "Зірки зростають та викидаються ядром галактики і рухаються навколо його центру. Поступово збільшується відстань між ним та зірками, збільшується також період їхнього обертання за рахунок зниження лінійної швидкості. Молоді

зірки з температурою плюс 35 тис. градусів починають вирощувати та викидати повторну зірку, майбутню планету, та її супутників. Чим більше у зірки планет, тим повільніше її обертання навколо своєї осі і нижча температура її поверхні. Аналогічні процеси відбуваються в ядрах атомів, які також вирощують та викидають електрони. Термоядерні вибухи та спалахи на поверхні ядер галактик, нових зірок та ядер атомів свідчать, що вони зростили та викинули чергові зірки, планети, їхні супутники чи електрони атомів. Тільки в нашій галактиці десятки мільярдів зірок мають планети, на двох-трьох із яких, ймовірно, існує органічне життя з людиною, яка в умовах постійного народження нових та загибелі старих планет, зірок і навіть галактик служить переносником життя. Людина, тваринний та рослинний світ, як і Всесвіт, існують безмежно, а тому збереження та примноження всього органічного — смисл життя людини".

Завдяки наполегливим дослідженням космосу людство набуває знання про будову Всесвіту. Ми уже звикли до ідеї про те, що він завдяки першовибуху протягом кількох мільярдів років розширився від першоатома до галактики, і що галактики продовжують розбігатися у безмежному просторі космосу.

Отже, знання про світ мають конкретно-історичний зміст, а їхня глибина зумовлюється суспільно-практичними потребами. Онтологія — окрема галузь філософського знання про сутність буття світу, дає загальне розуміння фундаментальних властивостей, форм та способів існування Всесвіту в діалектичній єдності з його духовним осягненням. Фундаментальність онтології визначається постійним збагаченням змісту категорій: буття, матерія, простір, час, рух, матеріальне, ідеальне, свідомість, дух тощо. Кожне покоління людей прагне створити цілісну картину світу, визначити закономірності його розвитку, пізнати його сутність та оволодіти його просторово-часовими вимірами. Знаменно, що духовні пошуки людства відбуваються постійно — думка рухається від загальних суджень про світ, до конкретизації уявлень про Всесвіт та його будову.

1. Категорія "свідомість": її науковий, філософський зміст. Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки. По-перше, ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, релігія, філософія, кібернетика і т.д. По-друге, свідомість – специфічний об’єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невловимими. По-третє, при дослідженні проблем свідомості забагато суб’єктивного в оцінці різних її аспектів. Візьмемо для прикладу сучасну психіатрію, її критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями довго були (і багато з них є): прямолінійність, чудакуватість, в’ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії (Див. статтю “Закрытая тема”, “Комсомольская правда”, 11 листопада 1987 року).

Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб’єктивної оцінки і тлумачення. Відомий психіатр С.Грузман в статті “Вторгнення в мозок” наводить такий характерний приклад: “В 1971 році, працюючи в одній з провінційних психіатричних лікарень України, я запропонував трьом своїм колегам оцінити текст, в якому були, зокрема, такі слова: “... так як природа поклала, щоб система небесних тіл не зрослась у суцільну масу..., а була живим виразом розуму і її власним відображенням, то тут народжується не реальне тіло, а лише ідеальне, тобто виникає квадрат з криволінійного руху і тіло, в котре уберається лінія Планетної системи, є не чим іншим як площиною, що описується небесними тілами в їх круговому русі...”. Всі троє відповіли однозначно, що автор цих слів “шизофреник”. Цей діагноз мої колеги, котрі вважалися добрими фахівцями, поставили Гегелю. Так вони оцінили уривок з його філософської дисертації, передрукований на машинці (С.Грузман.

“Вторження в мозг”. Журн. “Век ХХ и мир”, №5, 1990, стор. 40). Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, в тоталітарній державі використовувалася як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками. Бо будь-кого, хто критикував владу, хто висловлював своє негативне ставлення до неї, можна було у будь-який час відправити у “психушку”.

Що ми знаємо про свідомість з точки зору науки і філософії? Наука та матеріалістична філософія стверджує, що: 1. Свідомість – продукт людського мозку як високоорганізованого матеріального утворення; 2. Свідомість – вища форма відображення дійсності; 3. Свідомості передують більш прості форми відображення; 4. Свідомість не має свого змісту, котрий не був би взятий з об’єктивної дійсності; свідомість не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям. 5. Свідомість детермінована біологічно, генетично; 6. Свідомість обумовлена соціально – детермінована суспільними відносинами.

Що ми не знаємо про свідомість людини, про її мозок як матеріальний носій свідомості? Ми не знаємо головного, - яка природа мозку, якого він походження – земного чи неземного; не знаємо того, як виникло життя на Землі і як виникла сама людина. Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення. Щодо мозку людини, як матеріального носія свідомості, то є версія, що він інопланетного походження (результат схрещування інопланетянина з істотою на Землі – гіпотеза сучасного німецького вченого Вайнбахера). Директор Інституту по вивченню мозку Російської Академії наук академік Бехтерева з цього приводу говорить так: “Якщо мене запитаєте, якого походження людський мозок – земного чи космічного, то я відповім: не знаю”.

2. Ставлення матеріалізму та ідеалізму до проблеми свідомості.

У філософії є дві найбільш відомі концепції, котрі розглядають проблему свідомості. Перша з них прагне з’ясувати сутність, особливості, природу та походження явища. Друга – констатує те, що свідомість унікальний феномен,

але залишає поза увагою з'ясування її сутності, природу та походження. Перша концепція – матеріалістична, друга – ідеалістична.

Ідеалістичний напрямок представляють такі філософи, як Гегель, Гуссерль (феноменологія). У Гегеля феномен свідомості є проявом Абсолютного Духу, незалежного від людини. Саме розглядові цієї проблеми Гегель присвятив свою працю “Феноменологія духу”. Поняття “феноменологія” означає вчення про Єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів цього напрямку, є феномен людської свідомості. Феномен (з грецької) – явище, єдине, унікальне, неповторне. Під свідомістю феноменологія розуміє “чисту” свідомість, абстрактну, відірвану від людини, незалежну від неї. Нібито є свідомість сама по собі і є людина, яка цієї свідомості не має. Гуссерль вважав, наприклад, що свідомість саме є таким унікальним феноменом, незалежним від людини і її суспільного середовища. Філософія, на думку Гуссерля, може бути зрозумілою як “строга наука”, лише тоді, коли вона своїм предметом має таку “чисту” свідомість. Однак при цьому поза увагою феноменології залишаються такі важливі питання, як: що таке свідомість, що вона відображає, яке її походження, генезис, біологічні та соціальні передумови тощо. Сучасними послідовниками Едмунда Гуссерля є Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та інші.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955). Феноменологія останнього виходить з того, що людина, її свідомість, як феномени, є складовими частинами еволюційного розвитку, вони виникають природним шляхом. Філософ відкидав старозавітний міф про створіння Богом першої людини – родоначальника всього людства. Весь світ, на думку Тейяра де Шардена, – еволюційна система; це – “основна умова, котрій повинні віднині підпорядковуватися всі теорії, гіпотези, системи” (Тейяр де Шарден. Феномен человека. М., 1987.).

Сама матерія є “матрицею”, на якій формується духовне начало. Тому останнє притаманне всьому сутнісному. Воно властиве навіть молекулі. В живій

природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає “самосвідомістю”, бо людина “знає, що вона знає”. Якісно відмінними етапами шарденівської еволюційної системи є: “попереднє життя”, “життя”, “феномен людини”. Перший етап – це еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток всіх форм живих організмів, в тому числі і людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. В цей період здійснюється формування “єдиного людства” зі своєю сферою “духу” або “ноосферою”, через яку можливий вихід людини, як унікального феномену, до “зверхжиття”, “універсуму”, до “крапки Омеги”, якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини, на думку філософа, є способом її Єднання з Всесвітом, виходом за межі свого “Я”, для прилучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Є ще, власне, релігійна точка зору на проблему свідомості, в основі якої лежить уявлення про божественне походження останньої: “свідомість дав людині Бог”. Красномовним у цьому зв’язку є висловлювання Папи Івана Павла II, котрий наголосив, що “еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух”.

3. Генезис форм відображення на різних рівнях розвитку матерії. Що передує свідомості як вищій формі відображення дійсності? Які передумови цього? Щоб відповісти на ці запитання, необхідно розглянути генезис (зародження), та розвиток форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.

Неорганічний рівень: носій відображення – просте, механічне віддзеркалення. Вся неорганічна природа має здатність відображати. Відображення – загальна властивість матерії відтворювати свої ознаки, залишати “відбиток”, що фіксує особливості відображуваного предмету.

Характер відображення – відображення пасивне, дзеркальне. Органічний рівень: носій відображення – жива природа (рослини, прості організми). Форма відображення – подразливість, реакція на безпосередній вплив предметів і явищ об'єктивної дійсності. Характер відображення – здатність реагувати на зовнішні чинники, слабка активність. Більш високі, якісні ознаки відображення характерні для тваринного світу. На цьому органічному рівні носієм відображення є вищі тварини. Форма відображення – відчуття, розсудливість, психічна діяльність. Характер відображення – психічна активність, розсудлива діяльність з елементами індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо. Ф.Енгельс підкреслював, що “нам спільні з тваринами всі види розсудливої діяльності: індукція, дедукція, аналіз незнайомих предметів (вже розбивання горіха є початком аналізу), синтез (у випадку хитрих витівок у тварин) ...” (Ф.Енгельс. Діалектична природа, стор. 176).

Соціальний рівень: носій відображення – людина як суспільна істота. Форма відображення – психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова. Характер відображення – понятійний (категоріальний), притаманний лише людині; ідеальний – постановка мети з наперед уявленим результатом людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людиною своїх потреб (цілепокладання).

Таким чином, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До перших слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До других, в широкому розумінні цього слова, – соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота, – вищий ступінь у розвитку живих організмів, але й тим, що вона істота – суспільна, – продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури. Людина є природною істотою, але як писав К.Маркс, вона не тільки природна істота, вона людська природна істота, тому сутність її визначається сукупністю всіх суспільних відносин (Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, стор. 3).

4. Свідомість і психіка. Свідомість і мислення.

Людина відображає об'єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, але і на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні – у тілесних рухах, жестах, міміці; внутрішньо – у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам'яті, темпераменту, мислення тощо. Свідомість і психіка – це не тотожні поняття. Перше, безумовно, є психічним процесом. Однак друге не завжди є усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині.

Свідомість і мислення – не тотожні поняття. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і раціональне. Мислення – це розумова, інтелектуальна діяльність, процес відображення дійсності у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях, концепціях. Процес цей здійснюється в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Це – ідеальна діяльність по духовно-практичному освоєнню світу через розкриття сутності явищ, визначення тенденцій, закономірностей їх розвитку, через продукування нових ідей, моделювання можливих ситуацій, планування дій, знаходження шляхів їх реалізації. Основними операціями мислення є абстрагування, узагальнення, опосередкування.

Відправляючись від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв'язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення. І насамкінець слід підкреслити, що особливістю мислення є те, що воно має категоріальний характер – знання, котре дістається в процесі пізнання, закріплюється, фіксується в категоріях. Отже, поняття “свідомість” за своїм

змістом більш широке, ніж поняття “мислення”. Останнє є одним з складових структурних елементів першого.

5. Мислення і мова.

Мислення і мова складають єдине ціле. Між ними існує нерозривний, органічний зв'язок. У мові людина матеріалізує свою думку, втілює її у слово, надає її форму предметності. Мислення людини реально виявляється у формі її мови, мовного виразу. Як людина висловлюється, так вона практично і мислить. Не випадково К.Маркс підкреслював, що “мова є безпосередня дійсність думки” (Див. Маркс К., Енгельс Ф., Твори, т. 3, стор. 427). Поряд з суспільним характером праці, мова визначає специфіку самої людини, її свідомості, мислення і психіки взагалі. Саме це мав на увазі Мартін Хайдеггер, коли стверджував, що “сутність людини виявляється у мові” (М.Хайдеггер. *Время и бытие*. М., 1993, стор. 259). Людина може виявляти свої думки, своє мислення, різними способами (звуками, жестами, фарбами, знаками, діями, виробами, поведінкою і т.д.). Однак універсальним засобом мислення є мова. “Думки вимагають слів” (Б.Рассел. *Человеческое познание*. М., 1957, стор. 94). “Про наші думки, – писав Гегель, – ми знаємо лише тоді..., коли даємо їм форму предметності...”. Таку предметність надає думкам “... членороздільний звук, слово. Слово надає думкам їх... справжнє наявне буття” (Гегель. *Философия духа*. Соч., т. III, М., 1956, стор. 272).

Розумова, інтелектуальна діяльність, процес абстрагування, знаходження загальних властивостей речей і явищ, вимагають слів, мовного втілення. У мові людина матеріалізує свою розумову діяльність і може розглядати її результати як об'єкти (наприклад, художній твір, наукова праця тощо). Таким чином, інтелектуальна діяльність людини, цілком духовна, внутрішня, що проходить в певному сенсі непомітно, завдяки мові об'єктивується і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Завдяки мові, думки окремих людей стають надбанням інших.

6. Самосвідомість.

Структурним компонентом свідомості є самосвідомість, самосвідомість – унікальний феномен, притаманний лише людині. Це здатність людини усвідомлювати саму себе. Практично це означає, що людина може сама оцінювати свої здібності, переваги, недоліки, думки, почуття, інтереси, поведінку; визначати своє місце і роль у природі, суспільстві, колективі, родині. Самосвідомість – це друге “Я”, своєрідний “двійник” людини, її рефлексія на умови, в котрих вона знаходиться. Це – здатність людини до “самороздвоєння”, самооцінки і самокритики. Самосвідомість в широкому розумінні цього поняття – це усвідомлення людиною свого світогляду, мету, інтересів, мотивів своєї духовно-практичної діяльності. Слід відзначити, що таке явище, як самосвідомість має суспільний характер: міра і висхідний момент ставлення людини до самої себе і до інших – інші люди. Як громада ставиться до людини, так і людина ставиться до громади.

7. Несвідоме. Окрім процесів, котрі контролюються людиною і є свідомими, є дії, котрі здійснюються несвідомо і нею не контролюються. Несвідоме – це певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання. Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах і т.д. Несвідоме – це дії, котрі здійснюються автоматично, рефлекторно, коли причина їх ще не встигла дійти до свідомості (наприклад, реакція захисту і т.п.). Несвідоме в широкому розумінні слова – це сукупність психічних процесів, котрі не представлені у свідомості суб'єкта.

Проблема несвідомого завжди була предметом гострої дискусії між вченими, різними філософськими напрямками. Одні філософи стверджували, що психічні процеси, котрі здійснюються несвідомо, мають фізіологічну, матеріальну обумовленість. У поведінці людини, її духовно-практичній діяльності провідну роль відіграє свідомість, а не інстинкти (несвідоме). Інші (З.Фрейд та його учні), навпаки, у діяннях людини пріоритет віддавали

несвідомому. За Фрейдом, наприклад, поведінка, характер, культура людини визначається вродженими емоціями, інстинктами, потягами – несвідомим. Несвідоме, на думку вченого, є головним і первинним регулятором людської діяльності, глибинною основою психіки, що визначає все свідоме життя людини. Виходить так, що свідомість людини є другорядним, вторинним регулятором її поведінки, вчинків; що людина у своїй практичній діяльності керується емоціями, хотіннями, потягами та інстинктами. Такий підхід до співвідношення несвідомого і свідомості є перебільшенням значення першого, його абсолютизація, що не має достатньої підстави. Ніхто не заперечує, що емоції, інстинкти відіграють важливу роль у діяльності людини, однак не настільки ж, щоб вона підпорядковувала їм свою волю, розум, свідомість.

8. Структура свідомості (підсумки).

Свідомість людини – складне і багатогранне явище. Свідченням цього є її структура. Враховуючи вищевикладене, до неї необхідно включити такі елементи: а) психічне (несвідоме, підсвідоме); б) самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); в) мислення (абстрагування, пізнання, мова); г) цілепокладання (постановка людиною цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); світогляд (синтетичний показник рівня свідомості).

Отже, свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і зв'язана з їх психікою, членороздільною мовою, світоглядом, абстрактним мисленням, цілепокладанням, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої. Таким чином, проблеми, які ми розглянули, не мають однозначного вирішення та трактування. Вони складні, багатогранні, важкодоступні для наукового з'ясування. Як у філософії, так і в науці, вони розглядаються в основному на рівні припущень, наукових гіпотез та релігійних концепцій.

Матеріали активізації студентів під час лекції:

Питання:

1. Які аспекти розглядання проблеми свідомості ви можете виділити?
2. Дайте поняття свідомості.
3. В чому особливості матеріалістичного та ідеалістичного тлумачення свідомості і її виникнення?
4. Яке з понять «свідомість» і «мислення» є більш широким? Поясніть свою думку.
5. В чому полягає взаємозв'язок свідомості та мови?
6. Поясніть поняття «підсвідоме».

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення;
- обладнання (кодоскоп);
- устаткування;
- ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Список використаних джерел:

9. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
10. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
11. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
12. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
13. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
14. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
15. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
16. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

Лекція № 4

Тема № 4. «Пізнання як філософська проблема. Проблема істинності знань. Методологія наукового пізнання» – 2 год.

Актуальність теми:

Пізнання – одна з найважливіших здатностей людини. Людина, що позбавлена можливості пізнавати світ, приречена на деградування, особливо це небезпечно в дитячому та похилому віці. Свою спрагу пізнавального оволодіння світом людина вгамовує в різних формах: релігійній, науковій, філософській, формі мистецтва. Вивчення теми надасть майбутньому фахівцеві як необхідну теоретичну базу, так і практичні рекомендації, використовуючи які він зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити його методологічно грамотним і продуктивним. Знання та практичні навички, які отримує студент, стануть йому у нагоді у рішенні конкретно-медичних проблем, а також, якщо він обере науковий шлях, – у написанні відповідних праць.

Наука є головною рушійною силою бурного переходу до постіндустріального суспільства, розповсюдження інформаційних технологій, з'явлення «нової економіки». Все це доводить, що основна форма людського пізнання – наука в наші дні стає все більш дієвим засобом оволодіння реальністю та навіть її переформування. Однак наука не була б настільки продуктивною, якщо б не мала розвинутої системи методів, принципів, законів пізнання. Саме правильно обраний метод, який помножено на талант ученого, допомагає йому пізнати взаємозв'язок явищ, розкрити їхню сутність, відкривати закономірності буття. Кількість методів, які розроблює наука для пізнання дійсності постійно збільшується. Загальну їхню кількість з'ясувати важко – в світі існує близько 15000 наук, і кожна з них має свої специфічні методи дослідження. Використовуючи знання, отримані при вивченні теми, студент зможе вдосконалити процес подальшого пізнання, зробити його методологічно грамотним і продуктивним. Знання та практичні навички, які отримує студент, стануть йому у нагоді у рішенні як загальнонаукових, так і конкретно-медичних проблем.

Конкретні цілі:

- Аналізувати історію людського пізнання: його багаторівневність та складність, закономірний характер.
- Пояснювати діалектику пізнавального процесу: особливостей його форм та рівнів.
- Пояснювати специфіку наукового (зокрема, науково-медичного) пізнання.
- Оцінювати практичну ефективність знань.
- Розуміти конкретно-наукові, загальнонаукові та загально-філософські методи пізнання.
- Пояснювати специфіку наукового (зокрема, науково-медичного) пізнання.
- Пояснювати проблематичність та практичність розв'язання пізнавальних завдань в сучасній медицині.

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.

	<i>Підготовчий етап.</i>		
1.	Визначення навчальних цілей.		3 хв.
2.	Забезпечення позитивної мотивації.		2 хв.
	<i>Основний етап.</i>		
3.	Викладення лекційного матеріалу. План:		
	1. Пізнання світу як філософська проблема: різні філософські підходи до тлумачення сутності пізнання.	Таблиця	15 хв.
	2. Суб'єкт та об'єкт пізнання.	Кодограма	
	3. Практика як основа, рушійна сила та мета пізнання, основні види практики.		5 хв.
	4. Діалектичний характер пізнання: його рівні та форми		10 хв.
	5. Абстрактне мислення: його можливості та обмеженість.		
	6. Інтуїція – специфічний рівень пізнання.		15 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		
		Таблиця	10 хв.

4.	<p>Резюме лекції, загальні висновки.</p> <p>Відповіді лектора на можливі запитання.</p> <p>Завдання для самопідготовки студента.</p> <p>Перевірка відвідування лекції.</p>		5 хв.
5.			3 хв.
6.			2 хв.
7.		Список літератури, питання	7 хв.
<i>Підготовчий етап.</i>			
1.	<i>Визначення навчальних цілей.</i>		3 хв.
2.	<i>Забезпечення позитивної мотивації.</i>		2 хв.
<i>Основний етап.</i>			
3.	<i>Викладення лекційного</i>		

	<p><i>матеріалу. План:</i></p> <p>1. <i>Філософія і наука. Філософсько-методологічні знання.</i></p> <p>2. <i>Поняття методу і методології.</i></p> <p>3. <i>Емпіричні та теоретичні методи пізнання</i></p> <p>4. <i>Загальнонаукові методи пізнання</i></p> <p>4.1. <i>Наукові методи емпіричного дослідження</i></p> <p>4.2. <i>Наукові методи теоретичного дослідження</i></p> <p><i>Заключний етап.</i></p> <p><i>Резюме лекції, загальні висновки.</i></p> <p><i>Відповіді лектора на можливі запитання.</i></p> <p><i>Завдання для самопідготовки студента.</i></p> <p><i>Перевірка відвідування лекції.</i></p>		<p>15 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>20 хв.</p> <p>3 хв.</p> <p>3 хв.</p> <p>2 хв.</p> <p>7 хв.</p>
4.		Таблиця	
5.		Таблиця	
		Список літератури, питання	

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Пізнання світу як філософська проблема: різні філософські підходи до тлумачення сутності пізнання.

Пізнання - вища форма відображення об'єктивної дійсності, процес вироблення дійсних знань. Спочатку пізнання було однією із сторін практичної діяльності людей, поступово в ході історичного розвитку людства пізнання стало особливою діяльністю. У пізнанні виділяють два рівні: чуттєве пізнання, здійснюється за допомогою відчуття, сприйняття, уявлення, і раціональне пізнання, що протікає в поняттях, думках, висновках і фіксується в теоріях. Розрізняють також буденне, художнє і наукове пізнання, а в рамках останнього - пізнання природи і пізнання суспільства. Різні сторони процесу пізнання досліджуються рядом спеціальних наук: когнітивною психологією, історією науки, соціологією науки і т.п. Загальне вчення про пізнання дає філософська теорія пізнання (гносеологія)

Питання пізнання займають центральне місце у філософії Канта. Узагальнюючи філософію британського емпіризму, він погоджується з тим, що всяке наше пізнання починається з досвіду. Проте досвід має складну структуру. З одного боку, досвід є дією предметів на наші органи чуття. Проте дивитися і бачити — різні речі. Ця різниця продиктована трансцендентальним — ключовим поняттям Канта. Трансцендентальне — це призма розуму, яка відкриває і спотворює справжню реальність. Трансцендентальне — це те, що ділить реальність на світ в собі (ноуменальний) і світ для нас (феноменальний). До області трансцендентального відносяться простір і час — форми апріорного споглядання (трансцендентальна естетика); категорії свідомості, що оформлюють сприйняття (трансцендентальна логіка); нерозв'язні питання (трансцендентальна діалектика), намагаючись відповісти на які ми неминуче потрапляємо в область трансцендентальної ілюзії, бо це знання лежить за межами можливого досвіду (елементи, Бог, свобода, вічність світу).

За версією Канта світ відчуттів і сприйнять є повним хаосом, нагромадженням безладних відчуттів і подій. Потрібно навести в цьому хаосі

порядок. Цей світ перетворюється за допомогою апріорних форм, якими є час і простір. Час і простір існують тільки у феноменальному світі. Вони існують без досвіду і поза досвідом. Накладення зв'язків у світі феноменів знаходиться за допомогою категорій розуму. За допомогою цих зв'язків пізнаючий перетворює хаос на порядок і закономірний рухомий світ.

2. Суб'єкт та об'єкт пізнання.

Сутність і природу пізнання не можна осмислити ізольовано від предметно-практичної діяльності, тому істотне місце в теорії пізнання займають поняття "суб'єкт" і "об'єкт". Суб'єктом може виступати як окрема особистість, так і соціальна група чи й людство в цілому. Індивід може виступати в статусі суб'єкта практичної діяльності і пізнання лише постільки, поскільки він оволодів створеним людством світом культури - знаряддям предметно-практичної діяльності, засобами мови, логічними критеріями, нормами моралі й естетичних оцінок тощо, тобто коли став особистістю. Гносеологія як наука визначає особливий тип відношень між суб'єктом і об'єктом — пізнавальний, який у певному розумінні є похідним від предметно-практичного. Пізнання — це специфічна взаємодія суб'єкта і об'єкта, кінцевою метою якої є адекватне осягнення дійсності. Пізнавальне відношення включає в себе три складових: суб'єкт, об'єкт і зміст пізнання, тобто знання.

Об'єкт — це те, що протистоїть об'єкту в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності. Його не слід ототожнювати зі світом у цілому. Об'єкт пізнання — це лише та частина об'єктивної реальності, яка перебуває у взаємодії з суб'єктом. При цьому саме виділення об'єкта пізнання здійснюється з допомогою форм практичної і пізнавальної діяльності, вироблених суспільством із врахуванням властивостей об'єктивної реальності.

Аналіз характеру взаємодії суб'єкта й об'єкта пізнання передбачає з'ясування ряду питань, насамперед того, як зовнішні стосовно свідомості речі

стають надбанням людського розуму та як співвідносяться речі об'єктивного світу і відповідні мислені образи.

Суб'єкт і об'єкт пізнання перебувають в органічному взаємозв'язку, взаємовідношенні — сутність їхньої взаємодії можна відобразити також формулою: без суб'єкта немає об'єкта, а без об'єкта немає суб'єкта. Пізнання не може відбутися, якщо немає кому пізнавати і немає що пізнавати. Активність виходить від суб'єкта, який обирає об'єкт, взаємодіє з ним задля пізнання його сутності, досягнення істини. Принцип творчої активності суб'єкта пізнання полягає в тому, що пізнання не вичерпується новою інформацією про світ, суттєвим його завданням є створення "другої реальності" (другої природи) — світу культури.

3. Практика як основа, рушійна сила та мета пізнання, основні види практики.

Практика виступає джерелом і рушійною силою розвитку пізнання, бо пізнання розвивалось і розвивається відповідно до того, як людина навчається змінювати дійсність. Потреби практичної діяльності породжують конкретні наукові напрямки. Наприклад, давньоєгипетські жерці з великою точністю могли здійснювати астрономічні розрахунки, визначати величину площ, земельних ділянок, обчислювати обсяги та вирішувати багато інших досить складних завдань, що виникають у ході практичної діяльності. Але тільки в стародавній Греції ми вперше виявляємо науку у формі системи теоретичного значення, оскільки для цього потрібен високий рівень розвитку суспільства і предметно-практичної діяльності людей.

Практика є одночасно і кінцевою ціллю пізнання, оскільки мета пізнання, зрештою, обумовлюється практичними потребами суспільства. Пізнання відбувається не заради самого пізнання, воно виконує роль необхідної умови революційно-практичної зміни суспільства. Особливо це характерно для розвитку нашої країни на сучасному етапі, коли Україна досягла державної

незалежності, прагне побудувати правову державу, і, ґрунтуючись на глибоких знаннях об'єктивних природних і соціальних законів, подолати економічну кризу та досягти певного прориву у справі реалізації економічних реформ. Проте пізнання має одночасно і відносну самостійність, його взаємозв'язок із практикою носить складний діалектичний характер. Практика стимулює розвиток пізнання, яке не просто розвивається слідом за практикою, а й вирішує завдання, що поставлені всім попереднім розвитком наукової думки людства. Тому цілком логічно, що пізнання може випереджати практику і відповідним чином направляти її. Але пізнання має лише відносну самостійність, тому воно діалектичне пов'язане з практикою, визначається нею і стимулює досягнення об'єктивно-істинного знання про існуючий світ.

Практика як критерій істини діалектична за своїм характером: вона є єдністю абсолютного і відносного. Якщо її розглядати як історичний процес, то вона є абсолютним критерієм істини, якщо ж її взяти як окрему практичну дію — відносним критерієм істини. Абсолютність практики як критерію істини полягає в тому, що тільки вона є єдиним засобом, здатним, зрештою, виявити об'єктивно історичний зміст наших знань. Але розвиток практики обмежений рівнем розвитку суспільства на певному конкретному етапі його історичного поступу. В цих умовах практика не може повністю підтвердити або заперечити те чи інше теоретичне положення, і в цьому плані вона є відносним критерієм істини. Іншими словами, абсолютність практики як критерію істини в тому, що вона мовби "приймає" рішення реалізувати мету, теоретичне положення; в той же час власне практика розвивається, як і все суспільство, і тому ті знання, які вона реалізує, є неповними і неточними, вони потребують подальшого дослідження. В цьому відношенні практики. Глибоке усвідомлення такого діалектичного процесу розвитку практики як чуттєво-предметної, соціально-історичної діяльності дало можливість реалізувати отримані знання на практиці і сприяти водночас розвитку власне практики.

4. Діалектичний характер пізнання: його рівні та форми.

Пізнання людиною світу, формування пізнавальних образів починається з чуттєвого контакту зі світом, з чуттєвого відображення, з "живого споглядання". Під "живим спогляданням", "чуттєво-сенситивним відображенням" розуміють *чуттєве відображення* дійсності в таких формах, як відчуття, сприймання, уявлення. Всі ці форми, як і пізнання в цілому, опосередковані та обумовлені практикою, і тому не можуть бути зведені, як це робилось метафізичним споглядальним матеріалізмом, до пасивної чуттєвості ізольованого індивіда. В філософії відзначається, що і чуттєве відображення основою своєю має практичне предметно-чуттєве перетворення суб'єктом світу, освоєння ним матеріальної та духовної культури, результатів попередніх етапів розвитку пізнання.

Відчуття – це ті канали, які зв'язують суб'єкт із зовнішнім світом. Але, будучи результатом безпосереднього впливу лише окремих властивостей та сторін об'єктів, відчуття хоч і є джерелом пізнання, дає не цілісну характеристику дійсності, а лише одnobічну її картину. Більш складною формою відображення є сприймання.

Сприймання – це чуттєве відображення предметів та явищ дійсності в сукупності притаманних їм властивостей при безпосередній дії їх на органи чуття людини. Сприймання — це цілісний, багатоаспектний чуттєвий образ дійсності, який виникає на основі відчуттів, але не є їхньою механічною сумою. Це якісно нова форма чуттєвого відображення дійсності, яка виконує дві взаємозв'язані функції: пізнавальну та регулятивну. Пізнавальна функція розкриває властивості та структуру об'єктів, а регулятивна — спрямовує практичну діяльність суб'єкта згідно з цими властивостями об'єктів. Сприймання має активний характер, воно відображає в єдності із всебічними характеристиками об'єкта також і все багатогранне життя суб'єкта: його світоглядні установки, минулий досвід, інтереси, прагнення, надії.

Відчуття та сприймання хоч і виступають у процесі пізнання основою, на якій виростає знання про внутрішні та зовнішні властивості дійсності, є

багатосередніми, конкретно-ситуативними формами чуттєвого відображення, що обмежує їхні можливості та активність у відображенні дійсності і вимагає переходу до більш високої форми — уявлення.

Уявлення – це чуттєвий образ, форма чуттєвого відображення, яка відтворює властивості дійсності за відбитими в пам'яті слідами предметів, що раніше сприймалися суб'єктом. Уявлення – це чуттєвий образ предмета, який уже не діє на органи чуття людини; це узагальнений образ дійсності. Уявлення поділяються на образи пам'яті та образи уяви. За допомогою образів уяви твориться картина майбутнього. Уява є видом пізнання, що формує і нові конкретно-чуттєві образи та поняття і здійснює перехід від чуттєвого до раціонального, узагальнюючи і вербалізуючи чуттєві образи, а також надаючи конкретно-наочного характеру формам мислення, синтезуючи чуттєве відображення та мислення в єдину систему.

Мислення – це процес активного, цілеспрямованого, узагальненого, опосередкованого, суттєвого та системного відтворення дійсності і вирішення проблем її творчого перетворення в таких логічних формах, як поняття, судження, умовиводи, категорії.

Поняття – це форма раціонального пізнання, в якій відображається сутність об'єкта і дається його всебічне пояснення. Поняття як знання сутності, знання про загальне і закономірне формується врешті-решт на основі практики, оскільки саме в процесі практики суб'єкт може визначити суттєві і несуттєві сторони дійсності. В поняттях предмети та явища відображаються в їхніх діалектичних взаємозв'язках та розвитку, тому самі вони мають бути рухливими, гнучкими, діалектичними. Зміна понять є результатом зміни наших знань про дійсність або самої дійсності, що відображається в поняттях. Якщо нові знання не вкладаються в рамки старих понять, то відбувається зміна понять, уточнення їхнього змісту або створення нових. Поняття своїм логічним змістом відтворює таку діалектичну закономірність пізнання, як зв'язок

одиночного, особливого і загального, хоч у понятті вони і не розчленовані. Їхнє розчленування і виявлення співвідношення розкривається в судженні.

Судження – це елементарна найпростіша форма вираження змісту поняття, така логічна форма мислення, в якій стверджується або заперечується щось відносно об'єкту пізнання. В судженнях виражається зв'язок між поняттями, розкривається їхній зміст, дається визначення. По суті справи, зв'язок між поняттями виражається в судженнях, а самі поняття є наслідком діяльності мислення у формі суджень, системи їх. Будучи формою вираження змісту понять, окреме судження не може певною мірою розкрити цей зміст. Формою всебічного розкриття змісту понять може бути лише система суджень, що виражає їхній необхідний і закономірний зв'язок, тобто умовивід.

Умовивід – це такий логічний процес, у ході якого із кількох суджень на основі закономірних, суттєвих і необхідних зв'язків виводиться нове судження, яке своїм змістом має нове знання про дійсність. Перехід до нового знання в умовиводі здійснюється не шляхом звернення до даних чуттєвого досвіду, а опосередковано, на основі логіки розвитку самого знання, його власного змісту. За характером одержання нового знання умовиводи поділяються на такі основні види: індуктивні – рух думки від суджень менш загального характеру до більш загального; дедуктивні — рух думки від суджень більш загального характеру до менш загального; умовиводи за аналогією – в ході яких на підставі подібності чи відмінності деяких точно виявлених властивостей ряду об'єктів доходять висновку про подібність чи відмінність інших властивостей цих об'єктів.

5. Абстрактне мислення: його можливості та обмеженість.

Абстрактне знання — це однобічне знання. Тому перехід від чуттєво-конкретного до абстрактного є, до певної міри, кроком назад, але таким кроком, який необхідний для подальшого розвитку пізнання. Для того, щоб одержати

всебічно конкретне, потрібно підготувати необхідний матеріал. Це й здійснюється завдяки абстрактному, яке виділяє якусь одну сторону предмета в "чистому вигляді", відсторонюючись від усіх інших. Так, "суспільне виробництво", "матерія", "рух", "розвиток", "суспільно-економічна формація", "цивілізація" тощо — це абстракції, які насправді не реалізуються, існують лише їхні конкретно-історичні форми, різновидності. Але такі абстракції в своєму змісті відображають у кожній історичній формі наявне, що характеризує їх з боку сутності, закону їхнього існування, функціонування, розвитку. Ось чому не можна відкрити жодного наукового закону без абстрагуючої діяльності людського мислення ні в сфері природничих, ні в сфері суспільних наук.

Відсторонення від безпосередньо конкретних властивостей є не самоціллю абстрагування, а засобом виявлення нових сторін, властивостей предмета, які приховані за безпосередністю чуттєво-конкретного. Дійсність в абстракції спрощується, схематизується, огрублюється. Тому діалектико-матеріалістична теорія пізнання не зупиняється на абстрагуванні, а, застосовуючи принципи, закони та категорії діалектики, переходить до конкретного в мисленні, в теорії. Конкретне в мисленні, в теорії — найглибше та найзмістовніше знання про дійсність, оскільки змістом своїм воно має відображення не зовнішніх визначень предмета, а всебічних суттєвих зв'язків, сторін, відношень в їхніх внутрішніх та необхідних визначеностях. Саме конкретне в теорії науково втілює єдність логічного та історичного.

6. Інтуїція – специфічний рівень пізнання.

Інтуїція, на відміну від логіко-дискурсивного осягнення об'єкта, є свого роду відчуванням справжньої сутності об'єкта, вона ніби проникає «всередину» об'єкта і безпосередньо «чує» його єство. Знання, отримане інтуїтивно внаслідок такої його ««безпосередності», набуває характеру очевидної істини, тобто такої, що не вимагає логічного обґрунтування. Очевидність ця може мати характер як чуттєвої наочності (якщо інтуїтивний контакт з об'єктом здійснюється у сфері матеріальної діяльності), так і інтелектуальної наочності

(якщо породжуюча її діяльність лежить у сфері ідеальної діяльності), у зв'язку з цим розрізняють чуттєву й інтелектуальну інтуїцію. Надаючи своїм результатам характеру очевидної істини, інтуїція тим самим обов'язково супроводжується почуттям глибокої певності в істинності своїх результатів.

1. Філософія і наука. Філософсько-методологічні знання.

Між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників. Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування філософського знання зазнають краху. І по-четверте, цей надзагальний характер філософських понять надає їм ще одну особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все запрограмовано і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ -- це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до

світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності.

Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання.

Нестрогість, надзагальний характер філософських понять, їх незводимість до фактів становлять сутність філософського мислення. В ньому є свої недоліки, але є й переваги. Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів (наприклад, нове розуміння простору і часу, сформульоване в теорії відносності, в загальних рисах присутнє у філософії Лейбніца, Маха). Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну функцію – фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

2. Поняття методу і методології.

Методи наукового пізнання включають так звані *загальні методи*, тобто загальнолюдські прийоми мислення, загальнонаукові методи і методи *конкретних наук*. Методи можуть бути класифіковані і по співвідношенню емпіричного знання (тобто знання отриманого в результаті дослідження, дослідного знання) і знання теоретичного, сенс якого - пізнання сутності явищ, їх внутрішніх зв'язків. Слід мати на увазі, що кожна галузь природознавства разом із загальнонауковими застосовує свої конкретно-наукові, спеціальні методи, обумовлені сутністю об'єкту дослідження. Проте часто методи, характерні для якої-небудь конкретної науки, застосовуються і в інших науках. Це

відбувається тому, що об'єкти дослідження цих наук підпорядковуються також і законам даної науки. Наприклад, фізичні і хімічні методи дослідження застосовуються в біології на тій підставі, що об'єкти біологічного дослідження включають в тому або іншому вигляді фізичні і хімічні форми руху матерії і, отже, підпорядковуються фізичним і хімічним законам.

В історії пізнання виділяються два загальних методи: діалектичний і метафізичний. Це загально-філософські методи. *Діалектичний метод* — це метод пізнання дійсності в її суперечливості, цілісності і розвитку. *Метафізичний метод* — метод, протилежний діалектичному, з його допомогою розглядають явища поза їх взаємним зв'язком і розвитком. З середини 19-го століття метафізичний метод все більше і більше витіснявся з природознавства діалектичним методом.

3. Емпіричні та теоретичні методи пізнання.

Наукове знання і процес його здобуття характеризуються системністю і структурованістю. У структурі наукового знання виділяють емпіричний (дослідний) і теоретичний рівні. Сукупність дослідних заходів і методів забезпечують емпіричний і теоретичний етапи наукового дослідження. На емпіричному рівні дослідний об'єкт відображається здебільшого з позицій зовнішніх зв'язків і відносин. Емпіричному пізнанню притаманні збір фактів, первинне узагальнення, опис дослідних даних, систематизація і класифікація. Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на об'єкт дослідження, відбувається на основі методів порівняння, виміру, спостереганню, експерименту, аналізу та ін. Під емпіричним дослідженням розуміють також практичні аспекти наукової організації, збір емпіричної інформації, осмислення результатів спостереження і експериментів, відкриття емпіричних законів, формування класифікацій (розбивка класу об'єктів на підкласи) та ін. Отже, емпіричне дослідження — це особливий вид практичної діяльності, що існує в середині науки. Така діяльність потребує наявності специфічних здібностей: мистецтво експериментатора, спостережливості польового дослідника, особистої контактності і такту психологів і соціологів, які займаються проведенням досліджень та ін. Було б помилкою вважати, що емпіричне дослідження відбувається без впливу теорії. Важливо глибоко розуміти, що вихідним пунктом сучасної науки служать не факти самі по собі, а теоретичні схеми, концептуальні каркаси дійсності, тобто різного роду постулати, концептуальні моделі, аксіоми, принципи та ін. Англійський філософ Карл Поппер стверджував, що абсурдна віра в те, що людина може почати наукову діяльність з «чистих спостережень», не маючи «чогось схожого на теорію». Кожен крок експерименту становить дію, що планується і спрямовується теорією.

Теоретичний рівень пізнання характеризується домінуванням понять, теорій, законів, принципів, наукових узагальнень і висновків. Теоретичне пізнання відображає предмети, властивості і відносини з боку універсальних внутрішніх, істотних зв'язків і закономірностей, що досягнуті раціональною обробкою емпіричних даних. Відбувається така обробка на основі форм мислення: поняття, судження, умовиводу, закону, категорії та ін. Головна мета теоретичного пізнання - збагнення об'єктивної істини, вільної від спотворення і суб'єктивності, пояснення і інтерпретація емпіричних фактів. Теорія оперує ідеалізованими об'єктами (ідеальний газ, абсолютно тверде тіло, ідеальний тип, матеріальна точка та ін.), тому теорія користується аксіоматичним методом, гіпотетико-дедуктивним, системно-структурним, структурно-функціональним аналізом, еволюційним, редукціоністським, методом підймання від абстрактного до конкретного. Емпіричне і теоретичне - різні рівні пізнання, знання, розрізняються за засобами ідеального відтворення об'єктивної реальності, гносеологічної спрямованості, характером і типом здобуття знання, за методами, що використовуються, і формами пізнання. І все ж жорсткої межі між емпіричним і теоретичним не існує. Емпіричне пізнання, досліджуючи властивості і відносини речей, здобуває нове знання, стимулює подальший розвиток теорії. Теоретичне дослідження шукає ствердження правильності результатів в емпірії. Дослід, експеримент завжди теоретично навантажений, теорія потребує емпіричної інтерпретації.

В сучасній філософії розробляється і третій рівень наукового пізнання: наукове пізнання стоїть над теоретичним знанням і виступає теоретичною передумовою теоретичної діяльності в науці. На сучасному етапі найбільшу відомість одержали концепції наукового пізнання Томаса Куна і Імре Лакатоса. В концепції Томаса Куна сформульовано нове базисне поняття, парадигма (зразок), фіксується існування особливого типу знання в науковому дослідженні, що відрізняється від теоретичного знання за способом виникнення і обґрунтування. В парадигмі Томаса Куна є певний набір розпоряджень, що задають характер бачення світу, впливаючи на вибір напрямків дослідження. Не будучи теорією у власному розумінні, парадигма знання дає систему відліку

і служить попередньою умовою і передумовою побудування і обґрунтування різних теорій. Приблизно такий же зміст має і поняття дослідна програма Імре Лакатоса, яка розуміється як певний рід метатеоретичної освіти, що є сукупністю вихідних ідей і методологічних настанов, що обумовлюють побудову, розвиток і обґрунтування певної теорії.

4. Загальнонаукові методи пізнання.

Для того, щоб дійсно пізнати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки. Пізнання розкриває внутрішні істотні ознаки предмету, зв'язки його елементів і їх взаємодію одного з другим. Для того, щоб це здійснити, необхідно цілісний предмет розчленувати (практично або в думках) на складові частини, а потім вивчити їх, виділяючи властивості і ознаки, зв'язки і стосунки, а потім виявити їх роль в системі цілого. Після того, як ця задача буде вирішена, частини знов можна об'єднати в єдиний предмет і скласти собі конкретне уявлення, яке спирається на глибоке знання внутрішньої природи предмету.

Ця мета досягається за допомогою таких операцій як аналіз і синтез. *Аналіз* - це розчленування цілого предмету на складові частини (сторони, ознаки, властивості або відносини) з метою їх всебічного вивчення. *Синтез* - це з'єднання раніше виділених частин предмету в єдине ціле. Об'єктивною передумовою цих пізнавальних операцій є здібність окремих елементів об'єкту до перегруповування, об'єднання і розділення. Аналіз і синтез є найбільш елементарними і простими прийомами, які становлять фундаменти людського мислення.

Абстрагування (ідеалізація) - це особливий прийом мислення, який полягає у відволіканні від ряду властивостей і відносин явища, що вивчається, з одночасним виділенням тих властивостей і відношень, що нас цікавлять. Предмети об'єктивної дійсності посідають нескінченну множину різних властивостей, зв'язків і відносин. Коли ми абстрагуємо деякі властивості або відношення ряду об'єктів, то тим самим створюємо основу для їх об'єднання в

єдине ціле. По відношенню до індивідуальних ознак кожного з об'єктів, що входять в даний процес, об'єднуюча їх ознака виступає як загальна. Отже, в результаті ідеалізації з розгляду можуть бути виключені деякі властивості, ознаки об'єктів, які не є істотними для даного дослідження. Приклад такої ідеалізації в механіці - матеріальна крапка, тобто крапка, що має масу, але позбавлена будь-яких розмірів. Таким же абстрактним (ідеальним) об'єктом є абсолютно тверде тіло.

Узагальнення - це такий прийом мислення, в результаті якого встановлюють загальні властивості і ознаки об'єктів. Операція узагальнення здійснюється як перехід від часткового поняття або думки до загального поняття або думки. Наприклад, такі поняття як “клен”, “липа”, “береза” є первинними, від яких можна перейти до більш загального поняття “листяне дерево”.

В процесі дослідження часто доводиться, спираючись на вже наявні знання, робити висновки про невідоме. При переході від відомого до невідомого, ми можемо або використовувати знання про окремі факти, виявляючи при цьому загальні принципи, або навпаки, спираючись на загальні принципи, робити висновки про часткові явища. Подібний перехід здійснюється за допомогою таких логічних операцій, як індукція і дедукція.

Значна роль в узагальненні результатів спостереження і експериментів належить індукції (від лат. *inductio* - наведення), особливому виду узагальнення даних досвіду. *Індукція* – це процес виведення загального положення із спостереження ряду часткових одиничних фактів, тобто пізнання від часткового до загального на підставі міркування, в якому загальний висновок будується на основі часткових засновків. Основою індукції є досвід, експеримент і спостереження, в процесі яких збираються окремі факти. На підставі аналізу цих фактів ми встановлюємо загальні і повторювальні риси ряду явищ, що входять до певного класу. На основі цього будується індуктивний висновок про приналежність цих рис всьому класу. Так, наприклад, вивчаючи властивості води, спиртів, рідких масел, встановлюють,

що всі вони володіють властивістю пружності. Отже, ми робимо висновок: рідини пружні. На практиці найчастіше застосовується неповна індукція, яка припускає висновок про всі об'єкти множини на підставі пізнання лише частини об'єктів. Неповна індукція, що базується на експериментальних дослідженнях і включає теоретичне обґрунтування, називається науковою індукцією. Висновки такої індукції часто носять характер вірогідності. Це ризикований, але творчий метод. За умови чіткої постановки експерименту, логічній послідовності і строгості міркувань вона здатна давати достовірний висновок. За словами відомого французького фізика Луї де Бройля, наукова індукція є істинним джерелом дійсно наукового прогресу.

Дедукція — це спосіб міркування, за допомогою якого із загальних засновків з необхідністю слідує висновок часткового характеру. Вона тісно пов'язана з узагальненням. Якщо початкові загальні положення є встановленою науковою істиною, то методом дедукції завжди буде отриманий істинний висновок. Особливо велике значення дедуктивний метод має в математиці. Математики оперують математичними абстракціями і будують свої міркування на загальних положеннях. Ці загальні положення застосовуються до рішення часткових, конкретних задач.

Дедукція відрізняється від індукції прямо протилежним напрямком руху думки. Одним із засновків дедукції обов'язково є загальна думка. Наприклад, якщо ми знаємо, що всі метали електропровідні, і якщо встановлено, що мідь відноситься до групи металів, то слідує висновок про те, що мідь електропровідна. Але особливо велике пізнавальне значення дедукції виявляється у тому випадку, коли загальним засновком виступає не просто індуктивне узагальнення, а якась гіпотетична теза, наприклад, нова наукова ідея. В цьому випадку дедукція є вихідним пунктом зародження нової системи.

В історії природознавства були спроби абсолютизувати значення індуктивного методу (Ф. Бекон) або дедуктивного методу (Р. Декарт), надати їм універсального значення. Проте ці методи не можуть застосовуватися

як відокремлені, ізольовані один від одного: кожний з них використовується на певному етапі процесу пізнання.

Вивчаючи властивості і ознаки явищ оточуючої нас дійсності, ми не можемо пізнати їх відразу, цілком, у всьому обсязі, а підходимо до їх вивчення поступово, розкриваючи крок за кроком все нові і нові властивості. Вивчивши ці властивості, ми можемо знайти, що вони співпадають з властивостями іншого, вже добре вивченого предмету. Встановивши таку схожість і знайшовши, що число співпадаючих ознак достатньо велике, можна зробити припущення про те, що й інші властивості цих предметів співпадають. Хід міркування такого типу складає основи аналогії. *Аналогія* - це такий прийом пізнання, при якому на підставі подібності об'єктів в одних ознаках роблять висновок про їх подібність в інших ознаках. Так, при вивченні природи світла були встановлені такі явища, як дифракція і інтерференція (накладення когерентних хвиль). Ці ж властивості раніше були знайдені у звуці і витікали з його хвильової природи. На підставі цієї властивості були зроблені висновки про те, що світло також має хвильову природу. Аналогія з простим дозволяє зрозуміти складніше. Так, по аналогії з штучним відбором кращих порід домашніх тварин Ч. Дарвін відкрив закон природного відбору в тваринному і рослинному світі.

Моделювання - це вивчення об'єкту (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), яка заміщає оригінал в певних аспектах, що цікавлять дослідника. Дослідження методом моделювання диктується необхідністю розкрити такі сторони об'єкту, які або неможливо пізнати шляхом безпосереднього вивчення, або не вигідно вивчати їх таким чином з чисто економічних міркувань. Наприклад, людина не може безпосередньо спостерігати процес природного утворення алмазів, зародження і розвиток життя на Землі, цілий ряд явищ мікро- і макросвіту. Тому доводиться вдаватися до штучного відтворення подібних явищ у формі, зручній для спостереження і вивчення. У ряді випадків буває набагато вигідніше і дешевше замість безпосереднього експериментування з об'єктом побудувати і вивчити його

модель. Моделі, що використовуються в буденному і науковому пізнанні, можна розділити на два великі класи: *натуральні і ідеальні*. Перші є природними об'єктами, що підлягають в своєму функціонуванні природним законам. Другими є ідеальні витвори, які зафіксовані у відповідній знаковій формі і функціонують за законами логіки, що відображає світ. На сучасному етапі велике розповсюдження в науці і практиці отримало комп'ютерне моделювання. Дослідження здійснюється на основі відповідної комп'ютерної моделі.

Класифікація - розподіл тих або інших об'єктів по групах (відділах, розрядах) залежно від їх загальних ознак з фіксацією закономірних зв'язків між класами об'єктів в єдиній системі конкретної галузі знань. Становлення кожної науки пов'язано із створенням класифікацій об'єктів, явищ, що вивчаються (особливо часто використовується в описових науках— багатьох розділах біології, геології, географії, кристалографії і т.п.). Класифікація - це також процес впорядкування інформації. В процесі вивчення нових об'єктів відносно кожного такого об'єкту робиться висновок: чи належить він до вже встановлених класифікаційних груп. В деяких випадках при цьому виявляється необхідність перебудови системи класифікації. Існує спеціальна теорія класифікації - таксономія. Вона розглядає принципи класифікації і систематизації складно-організованих областей дійсності, що мають звикло ієрархічну будову (органічний світ, об'єкти географії, геології і т.п.).

Однією з перших класифікацій у природознавстві була класифікація рослинного і тваринного світу видатного шведського натураліста Карла Ліннея (1707-1778). Для представників живої природи він встановив певну градацію: клас, загін, рід, вид, варіація.

Історичний метод має за мету відтворення історії об'єкту, що вивчається, у всій своїй багатогранності, з урахуванням всіх деталей і випадковостей. Логічний метод - це, по суті, логічне відтворення історії об'єкту, що вивчається. При цьому ця історія звільняється від всього випадкового, неістотного, тобто це

як би той самий історичний метод, але звільнений від його історичної форми. В основі *історичного методу* лежить вивчення реальної історії в її конкретному різноманітті, виявлення історичних фактів, і на цій основі при розумовому відтворенні історичного процесу розкривається закономірність його розвитку. *Логічний метод* виявляє цю закономірність іншим способом: він не вимагає безпосереднього розгляду ходу реальної історії, а розкриває її об'єктивну логіку шляхом вивчення історичного процесу на вищій стадії його розвитку. Об'єктивною основою такого способу дослідження є наступна особливість складних об'єктів, що розвиваються: на вищих стадіях розвитку вони відтворюють в своїй структурі і функціонуванні основні риси своєї історичної еволюції. Ця особливість яскраво простежується, наприклад, в біологічній еволюції, де високорозвинені організми на стадії ембріонального розвитку повторюють основні риси всього ходу еволюції, що привів до появи цих організмів. Історичний метод дав вражаючі результати в еволюційному вченні Дарвіна.

І історичний, і логічний методи виступають як прийоми побудови теоретичних знань. Помилково ототожнювати історичний метод з емпіричним описом, а статус теоретичного приписувати тільки логічному. При будь-якому способі аналізу історії об'єкту, що розвивається, передбачається емпірична фаза: фаза реальної історії і фази, що фіксують особливості структури і функціонування процесу на вищому рівні розвитку. На цій основі висуваються гіпотези, які перевіряються фактами і перетворюються на теоретичне знання про закономірності історичного процесу.

У разі застосування логічного методу ці закономірності виявляються в очищеному від конкретних випадковостей реальної історії вигляді. Історичний же метод допускає фіксацію таких випадковостей, але він не зводиться до простого емпіричного опису подій в їх історичній послідовності, а передбачає їх особливу реконструкцію, що забезпечує розуміння і пояснення історичних подій, розкриття їх внутрішньої логіки.

4.1. Наукові методи емпіричного дослідження

Спостереження - цілеспрямоване, організоване сприйняття предметів і явищ. Це один з найважливіших методів емпіричного дослідження. Спостереження використовується, як правило, там, де втручання в досліджуваний процес небажано або неможливо. Під *спостереженням* розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, в ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості і відносини об'єктів, що вивчаються. Процес наукового спостереження не є пасивним спогляданням світу, а особливого виду діяльністю, куди включається не тільки об'єкт спостереження, але і засоби спостереження (прилади, засоби зв'язку, інформації). Цілеспрямованість спостереження обумовлена наявністю попередніх ідей, гіпотез, які становлять задачі спостереження. Наукові спостереження здійснюються для збору фактів, що підтверджують або спростовують ту або іншу гіпотезу і є основою для певних теоретичних узагальнень.

Експериментальний опис спостереження провадиться засобами природної або штучної мови з використанням відомостей про об'єкти, що задіяні в спостереженні (знаки, схеми, малюнки, графіки, цифри). Опис спостереження може бути якісним і кількісним. Довкола нас дуже багато найрізноманітніших предметів і явищ, і всі вони відрізняються один від одного притаманними їм особливостями і властивостями. Все те, що робить предмет саме таким, а не іншим предметом, що відрізняє його від незліченної множини інших – це і є його *якість*. Якістю володіють всі предмети і явища. Це дозволяє нам їх визначити, розрізнити. Якість виявляється у властивостях. Властивість характеризує річ з якої-небудь однієї сторони, тоді як якість дає уявлення про предмет в цілому. Кількісний опис здійснюється із застосуванням мови математики і передбачає проведення різних вимірювальних процедур. У вузькому значенні слова його можна розглядати як фіксацію даних вимірювання. В широкому значенні він виконує роль математичного апарату для знаходження емпіричної залежності між результатами вимірювань. Лише з

введенням методу вимірювань природознавство перетворюється на точну науку. Основу операції вимірювання становить порівняння об'єктів по яких-небудь властивостях і характеристиках. Вимірювання - це матеріальний процес порівняння якої-небудь величини з еталоном, одиницею вимірювання. Число, яке виражає відношення величини, що вимірюється, до еталону, називається числовим значенням цієї величини. У ряді наук широко використовуються порівняльні методи (біологія, мовознавство та ін.).

Спостереження і порівняння можуть проводитися як відносно самостійно, так і в тісному зв'язку з експериментом.

Експеримент — спосіб дослідження, відмінний від спостереження активним характером. Це спостереження в спеціальних контрольованих умовах. Експеримент дозволяє, по-перше, ізолювати досліджуваний об'єкт від впливу побічних неістотних для нього явищ. По-друге, в ході експерименту багато разів відтворюється хід процесу. По-третє, експеримент дозволяє планомірно змінювати саме протікання процесу і стану об'єкту, що вивчається.

Отже, на відміну від звичайного спостереження в експерименті дослідник активно втручається в протікання процесу, що вивчається, з метою отримати про нього певні знання. Активне втручання і створення умов взаємодії не означає, що експериментатор свавільно створює властивості предметів, приписуючи їх природі. Ані радіоактивність, ані світловий тиск, ані умовні рефлекси не є властивостями, вигаданими або винайденими дослідниками, але вони були виявлені в експериментальних ситуаціях, створених самою людиною. Творча здатність експериментатора проявляється лише в створенні нових комбінацій природних об'єктів, в результаті яких виявляються приховані, але об'єктивні властивості самої природи.

В сучасній науці враховується принцип відносності властивостей об'єкту до засобів спостереження, експерименту і вимірювання. Так, наприклад, якщо вивчати властивості світла, досліджуючи його проходження через решітку, то воно проявлятиме свої хвильові властивості. Якщо ж експеримент і

вимірювання будуть спрямовані на вивчення фотоефекту, то проявиться корпускулярна природа світла (як потоку частинок - фотонів).

Експеримент, як правило, здійснюється на основі теорії або гіпотези, що визначає постановку задачі і інтерпретацію результатів. Розрізняють декілька видів експерименту. 1) Найпростіший вид експерименту - якісний, в якому встановлюють наявність або відсутність пропонованих теорією явищ. 2) Другим, складнішим видом є вимірювальний або кількісний експеримент, що встановлює чисельні параметри якої-небудь властивості (або властивостей) предмету, процесу. 3) Нарешті: специфічним видом експерименту є соціальний експеримент, здійснюваний з метою впровадження нових форм соціальної організації і оптимізації управління. Сфера соціального експерименту обмежена моральними і правовими нормами.

Спостереження і експеримент є джерелом наукових фактів, під якими в науці розуміються особливого роду пропозиції, фіксуючі емпіричне знання. Факти - фундамент будівлі науки, вони утворюють емпіричну основу науки, базу для висунення гіпотез і створення теорій.

4.2. Наукові методи теоретичного дослідження

У зв'язку з математизацією науки в ній все ширше використовується прийом теоретичного мислення - *формалізація*. Цей прийом полягає в побудові абстрактно-математичних моделей, які розкривають сутність процесів дійсності, що вивчаються. При формалізації міркування про об'єкти переносяться в площину операцій із знаками (формулами). Відношення знаків замінюють собою висловлення про властивості предметів і їх зв'язки. Таким чином, створюється узагальнена знакова модель деякої наочної області, що дозволяє знайти структуру різних явищ і процесів при відволіканні від якісних характеристик останніх. Висновок одних формул з інших за строгими правилами математики представляє формальне дослідження явищ.

Специфічним методом побудови теорії є *аксіоматичний метод*. При аксіоматичній побудові теоретичного знання спочатку задається набір початкових тверджень, що не вимагають доказів. Ці твердження називаються *аксіомами* або *постулатами*. Потім з них за певними схемами правил виводу будуються тези. Сукупність початкових аксіом (тверджень, доказ істинності яких не вимагається) і виведених на їх основі тез, утворює аксіоматично побудовану теорію.

Велике значення в сучасній науці набрали *статистичні методи*, які дозволяють визначати середні значення, характеризуючи всю сукупність предметів, що вивчаються. “Застосовуючи статистичний метод, ми не можемо передбачити поведінку окремого індивідуума сукупності. Ми можемо тільки передбачити вірогідність того, що він поводитиметься деяким певним чином...Статистичні закони можна застосовувати тільки до великих сукупностей, але не до окремих індивідуумів, з яких складаються ці сукупності” (А.Ейнштейн, Л.Інфельд).

Матеріали активізації студентів під час лекції:

Питання:

7. Дайте поняття пізнання.
8. Питання пізнання у філософії Канта.
9. Що таке суб'єкт та об'єкт пізнання?
10. У чому полягає сутність взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта пізнання?
11. Яку роль відіграє практика у пізнанні?
12. Практика як критерій істини.
13. Перелічіть основні форми пізнання.
14. Що ви можете розповісти про уявлення та мислення?
15. Розкажіть про абстрактне мислення.
16. У чому, на вашу думку, полягає сутність інтуїції?
17. Перерахуйте загальнонаукові методи.
18. Перерахуйте і поясніть емпіричні методи наукового пізнання.
19. Перерахуйте і поясніть теоретичні методи.
20. Що таке індукція і дедукція, аналіз і синтез?
21. Що таке ідеалізація, моделювання?
22. Що відноситься до форм наукового знання?
23. Які факти можуть вважатися науковими?
24. Яким вимогам повинна задовольняти наукова гіпотеза?
25. Що таке наукова категорія?

26.Що таке наукова теорія, чим вона відрізняється від гіпотези?

27.Перерахуйте критерії науковості знання.

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення;
- обладнання (кодоскоп);
- устаткування;
- ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Список використаних джерел:

- 17.Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
- 18.Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
- 19.Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
- 20.Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
- 21.Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
- 22.Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
- 23.Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч.посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
- 24.Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред.. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

Лекція № 5

Тема № 5. «Предмет філософії релігії. Класифікація релігійних вірувань. Сутність та сенс історії. Культура як філософська проблема» – 2 год.

Актуальність теми:

Релігія є надто складним духовним утворенням, а тому її можна розглядати і як соціально-історичне явище, як і світоглядний феномен, і як культурну сферу, і як форму суспільної свідомості тощо. Але це аж ніяк не означає, що ця відносно самостійна сфера духовного життя є чимось на зразок мішанини. Навпаки, релігія виступає внутрішньо упорядкованим продуктом діяльності людського духу. У процесі свого розвитку вона диференціювалась, у ній виокремлювалися чітко визначені елементи, встановлювалися між ними відповідні зв'язки. Нині релігія є цілісною системою складових, що характерні для всіх віросповідань. Якщо ж таких складників немає, то й не існує самого феномена релігії.

Сучасна людина, інтегрована в бурхливе соціальне життя, не може штучно відокремитися від тієї чи іншої форми культури, навпаки, саме існування в реаліях сьогодення вимагає від людини, зокрема лікаря, здатності орієнтуватися в науковій, релігійній, морально-правовій сферах суспільства. Саме на поширення та поглиблення уявлень студента щодо релігії (як суспільно-історичного феномена та культурного явища) і спрямовано матеріал цієї лекції.

Філософське розуміння історії значно ширше того, що культивується у власне історичній науці: якщо для останньої історія – це вся сукупність подій минулого, то для філософії – це процес розвитку людства взагалі, тобто вона претендує не тільки на узагальнення минувшини, але і прогнозування майбутнього на підставі наявних тенденцій сучасного буття.

В останні десятиліття влада людини над природою невпинно зростає, в той час як відповідальність за наслідки такого зростання не завжди встигає за його темпами. Людина вільна і може за власним бажанням використовувати свою владу – це означає, що вона може скористатися владою як на добро, так і на зло, тобто замість бажаної гарантії використання волі у позитивному руслі наявна лише вірогідність того, що наділена свободою людина зробить правильний вибір, що добра воля стане складовою душі, і саме в напрямку Блага буде відбуватися розгортання історії. Тому розуміння ходу історичного процесу, розвитку людської культури взагалі і національної зокрема допоможе студентів зорієнтуватися в складному світі і інтегруватися в процес його вдосконалення – професія лікаря як носія ідей любові і добра в цьому є однією з найважливіших.

Конкретні цілі:

- Визначати місце філософії релігії в системі філософських знань та її роль в поясненні світоглядних проблем.
- Аналізувати зміст поняття "релігія," біологічні, антропологічні, психологічні, соціальні та гносеологічні витоки релігії.
- Інтерпретувати функції релігії: світоглядну, компенсаторну (терапевтичну), регулятивну (виховну), комунікативну та інтегративну.
- Пояснювати значення релігійних моральних цінностей та їх впливів на виконання професійних обов'язків медичних працівників.
- Розкривати зміст ціннісних орієнтацій релігійних систем.
- Аналізувати підходи до розуміння історичного процесу.
- Розуміти сутність цивілізації та культури.
- Пояснювати зміст виховання культури особистості.
- Оцінювати особисту відповідальність лікаря-професіонала за культурний рівень своєї соціальної та професійної діяльності.

Основні питання, що розглядаються:

№№з.п.	Основні етапи лекції та їх зміст.	Оснащення лекції	Розподіл часу
1.	2.	3.	4.
1. 2. 3.	<p><i>Підготовчий етап.</i></p> <p>1. Визначення навчальних цілей.</p> <p>2. Забезпечення позитивної мотивації.</p> <p><i>Основний етап.</i></p> <p>3. Викладення лекційного матеріалу. План:</p> <p>1. Структурні елементи релігії.</p> <p>2. Релігія - форма суспільної свідомості.</p> <p>3. Типи релігійних організацій.</p> <p>4. Соціальні функції релігії: світоглядна, компенсаторна, регулятивна, комунікативна та інтегративна.</p> <p>5. Поняття «філософія релігії».</p> <p>6. Релігійні теорії походження людини.</p> <p><i>Заключний етап.</i></p>	<p>Таблиця</p> <p>Таблиця</p> <p>Кодограма</p>	<p>3 хв.</p> <p>2 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>10 хв.</p> <p>15 хв.</p> <p>5 хв.</p> <p>15 хв.</p>

4.	Резюме лекції, загальні висновки.		3 хв.
5.	Відповіді лектора на можливі запитання.		3 хв.
6.	Завдання для самопідготовки студента.	Список літератури, питання	2 хв.
7.	Перевірка відвідування лекції.		7 хв.
<i>Підготовчий етап.</i>			
1.	<i>Визначення навчальних цілей.</i>		3 хв.
2.	<i>Забезпечення позитивної мотивації.</i>		2 хв.
<i>Основний етап.</i>			
3.	<i>Викладення лекційного матеріалу. План:</i>		
	<i>1. Історія як процес розвитку людства (концепція К. Ясперса).</i>	Таблиця	15 хв.
	<i>2. Поняття культури.</i>	Таблиця	15 хв.
	<i>3. Проблема кризи сучасної культури</i>		20 хв.
	<i>4. Основні особливості та</i>		

	<i>відмінні риси лікарської етики та деонтології на різних історичних етапах розвитку медицини.</i>	Кодограма	20 хв.
	<i>Заключний етап.</i>		
	<i>Резюме лекції, загальні висновки.</i>		
4.	<i>Відповіді лектора на можливі запитання.</i>		3 хв.
5.	<i>Завдання для самопідготовки студента.</i>		3 хв.
	<i>Перевірка відвідування лекції.</i>		
		Список літератури, питання	2 хв.
			7 хв.

Зміст лекційного матеріалу (текст лекції).

1. Структурні елементи релігії.

Структурні елементи релігії — це ті її складові, які у єдиному взаємозв'язку становлять релігію як суспільну систему. Існують різні критерії виявлення структурних елементів релігії, звідси — строкатість у визначенні кількості і в назві цих елементів. Слід виходити з того, що релігія, як і взагалі всі явища духовного життя, є результатом психічної діяльності людини — її розуму, почуття і волі. Тому її складниками виступають світорозуміння, світовідчуття і ставлення до світу. Вони й становлять три основних елементи релігії, її каркас. Оскільки всі історичні релігії певним чином організовані, то характер їх організації становить четвертий структурний елемент.

Релігійні ідеї та уявлення створюють концептуальний бік релігії, виражають усе, що становить релігію як суспільну та духовну категорію. Сюди належать міфи, концепції, теорії про надприродне, про бога, а також догмати, зміст священних книг, переказів, молитов тощо. Важливо зазначити, що наявність у свідомості релігійних ідей і уявлень сама по собі ще не становить релігії. Надприродні істоти можуть виступати у мистецтві як художні образи; людина може ґрунтовно знати релігійне вчення і не бути віруючою. Річ у тім, що надприродне в релігії сприймається як справді існуюче, з ним віруючий прагне встановити зв'язки як з реальним об'єктом. Це зумовлює створення невід'ємного елементу релігії — *релігійного культу*, який являє собою зовнішній бік релігії. До нього належать релігійні обряди й свята, моління, богослужіння, пости і розговини, священні амулети, ікони, талісмани, храми, капища і релігійні дії, пов'язані з ними.

Релігійні почуття є показником щирості релігійних вірувань і почувань. Особливих релігійних почуттів не існує. Це звичайні людські почуття, занурені в специфічну релігійну сферу. Вони пов'язані з вірою в нереальний світ надприродного. У практиці релігійного життя віруючий переживає цілу низку звичайних людських почуттів, але домінуюче місце серед них посідає почуття страху, потім — розчулення, катарсису.

У кожній релігії є рядові віруючі (стадо, вівці) і жерці, духовенство (пастирі). Саме духовенство організоване між собою за ієрархічним принципом. Ця ієрархія є основою певної *релігійної організації*. Наведемо для ілюстрації ієрархічну побудову Руської православної церкви. В ній духовенство поділяється на чорне (ченці) й біле (одружені). Чорне духовенство (ченці) має підгрупи: архієреї, ієреї, диякони, які становлять відповідно вищу, середню і нижчу ланку церковної ієрархії. Вище духовенство під узагальненою назвою «архієреї» рекрутується лише з ченців. Архієрей, старший священник, — це загальна назва вищих чинів у православної ієрархії. До цієї групи духовенства належать вікарний єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх. Очолює церкву патріарх, який обирається помісним

собором. Біле духовенство (одружені) вищих посад у православній ієрархії обіймати не може. Воно поділяється на підгрупи: ієреї та диякони. Ієрей — офіційна назва православного священика. До середньої ланки чорного духовенства належать архімандрит, ігумен та ієромонах, білого — протопресвітер, протоієрей (благочинний), ієрей. До нижчої, або допоміжної, ланки духовенства належать диякони. У ченців — це архідиякон та ієродиякон, у білого духовенства — протодиякон і диякон. В інших церквах ієрархічна структура відрізняється від православної.

2. Релігія – форма суспільної свідомості.

Релігія — винятково складне явище суспільного життя і за змістом і за способами життєдіяльності. Релігія — єдине явище суспільного життя, що стверджує і намагається обґрунтувати існування надприродного: Бога, богів, дияволів, духів, чудес. Специфічним поглядом на світ, природу, людину крізь призму надприродного релігія істотно відрізняється від науки, яка вивіряє вірогідність теоретичних висновків суспільною практикою. Нарешті, релігія багатоманітно вплетена у структуру соціального життя, торкається життєвих інтересів різних прошарків і груп людей. Тому релігію сприймають, розуміють, тлумачать по-різному бідні й багаті, служителі культу та пересічні віруючі, православні і мусульмани, вчені та митці. Суспільна свідомість, незважаючи на її неосяжність і невичерпну багатоманітність, вичерпують сім її форм: філософія, наука, мистецтво, мораль, політика, право і релігія.

Форма суспільної свідомості — це форма усвідомлення людиною свого суспільного буття. Коли людина усвідомлює його у формі законів природи — це наука; у формі оцінки добра та зла — мораль; загальних категорій — філософія, художніх образів — мистецтво тощо. Оскільки релігія — одна із форм суспільної свідомості, їй притаманні ті загальні особливості, що властиві загалом суспільній свідомості й виявляються у всіх її формах.

Загальні особливості релігії такі: релігія відображає суспільне буття, вона вторинна щодо нього; зі зміною суспільного буття змінюється і сама релігія;

релігія, залежна від суспільного буття, водночас перебуває у взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими формами суспільної свідомості; релігія справляє зворотний вплив на буття. Поряд із загальними особливостями релігія, як і всі інші форми суспільної свідомості, має і свої специфічні особливості. Вона є світоглядною формою суспільної свідомості, як і філософія, визначає світорозуміння людини. Релігія найбільш віддалена від суспільного буття. Це найбільш стала форма суспільної свідомості, яка найменше піддається змінам, адекватним змінам у суспільному бутті. Лише всебічне врахування загальних і специфічних особливостей релігії дає можливість її наукового вивчення, тлумачення, прогнозування можливих процесів її еволюції. Релігія, як і будь-яка інша форма суспільної свідомості, має свої об'єкт і форму відображення.

Оскільки релігія — світоглядна форма суспільної свідомості, вона може відображати все суспільне буття. Як світогляд релігія не обмежена нічим, для світогляду немає заборонених тем. Релігія значною мірою — це фантастичне відображення у свідомості людей тих зовнішніх сил, які панують над ними в буденному їх житті. Отже, об'єктом релігійного відображення є умови життя людей, передусім ті суспільні відносини, що безпосередньо зачіпають інтереси людей. У процесі історії об'єкти релігійного відображення змінюються. Спочатку ними були грізні сили природи, які обожнювалися. Згодом виникли суспільні сили, чужі і нерідко ворожі щодо певної людини. Вони, як і природні, обожнювались і сприймалися як потойбічні сили, що керують життям людини незалежно від її волі. Поступово грізні природні та суспільні сили втілювались в образі богів, а згодом — в образі одного всемогутнього Бога. Виникло уявлення про надприродний світ.

Специфікою релігійного відображення є уявлення про надприродне. Будь-які сторони суспільного буття людина сприймає через призму надприродного і усвідомлює себе як його невід'ємна частка. Умови власного буття людина сприймає як наслідок втручання добрих чи злих надприродних сил. Будь-яку релігію характеризує віра в реальне існування надприродного і система опосередкованих зв'язків з ним. Існує багато визначень релігії, адже

історично існували й існують конкретні релігії; якоїсь загальної чи абстрактної релігії не існує. Можна зазначити, що релігія є сферою духовного життя суспільства, соціальної групи, особи, способом практично-духовного освоєння світу та сферою духовного виробництва. Релігія — явище багатогранне. Вона є виявом сутності суспільства, аспектом життєдіяльності людини і суспільства, що складається історично; способом існування і подолання людського відчуження; формою відображення дійсності; феноменом культури; певною соціальною підсистемою.

3. Типи релігійних організацій.

Поява релігійних організацій об'єктивно зумовлено розвитком процесу інституціоналізації, одним із причин якого є посилення системних якостей релігії, появою власної форми релігійної діяльності та відносин. Рішучу роль в цьому процесі відіграло відокремлення соціального стану - служителів культу, котрі стають на чолі релігійних інститутів і котрі зосереджують в своїх руках всю діяльність по виробництву, трансляції та регуляції поведінки маси віруючих. У розвинутій формі релігійні організації представляють собою складний соціальний інститут. Внутрішня структура такого інституту представляє собою організаційне оформлення взаємодії різних систем, функціонування кожної з котрих пов'язано із формуванням соціальних організацій, також маючих статус соціальних інститутів. На рівні церкви, на кшталт, вже чітко розподіляються дві підсистеми: управленці та підлеглі. Перша підсистема включає в себе групу людей, які займаються розробкою та переробкою релігійної інформації, координацією власної релігійної діяльності та взаємовідносин, контролем за поведінкою. Друга, підлеглі, включає в себе масу віруючих. Між цими підсистемами існує система нормативного оформлення, ієрархічно витриманих взаємовідносин, дозволяючих здійснювати управління релігійною діяльністю.

Регулювання цих відносин здійснюється з допомогою організаційно-інституціональних норм. Ці норми знаходяться в різних Положеннях, Звітах

про конфесійні організації. Вони зумовлюють систему цих організацій, характер взаємовідношень між віруючими та правлячими органами організацій та структурованими підрозділами, регламентують їх діяльність, права та обов'язки.

Дослідники релігії дають 4 основних типи релігійних організацій:

- церква
- секта
- харизматичний культ
- деномінація.

Церква - це тип релігійної організації із складною централізованою системою взаємовідношень між правлячою верхівкою та віруючими. Церква, як правило, має найбільше послідовників. Приналежність до церкви визначається не свободним вибором індивіда, а традицією. Фактом свого народження в тій чи іншій релігійній середі, на основі обряду індивід автоматично включається в дану релігійну спільноту. В церкві відсутнє постійне та контролюємо членство.

Секта виникає в результаті відокремлення від церкви частини віруючих та священослужителів на основі зміни віронавчання та культу. Характерними рисами секти є: невелика кількість послідовників, добровільне постійне підконтрольне членство, прегнення відокремитись від інших релігійних організацій та ізоляція від мірського життя, претензії на виключеність установ та цінностей, впевненність у богообраності, прояв опозиційності до інакомислячих, відсутність поділа на священослужителів та мірян.

Харизматичний культ - можна роздивлятися в якості одного із різновидів секти. Він має ті ж основні характеристики. Особливість же харизматичного культу пов'язана із процесом його формування. Ця релігійна організація створюється на базі об'єднання людей навколо харизматичного культу. Ця організація визнає, що носить божественний характер (харизму). Засновник чи керівник такої організації виступає або ж сам богом, чи представником бога, чи

якоюсь силою (наприклад Сатаною). Харизматичний культ, як правило, малочисельний, в ньому в найяскравішій формі мають вираз прояви на виключеність, ізоляцію, фанатизм, містицизм.

Деномінація це проміжок релігійних організацій, в залежності від характеру освіти та тенденції еволюції зосереджуючи в собі риси церкви та секти. Від церкви вона взяла високу систему централізації та ієрархічний принцип управління, відмовність від політики ізоляції, признання можливості духовного відродження, таким чином і врятування душі всіх віруючих. Із сектою єднає принцип добровільності, постійництва та строгого контролю членства, претензія на виключеність установ та цінностей, ідея богообранності.

Необхідно зазначити, що приведена класифікація релігійних організацій є умовною. Реально в суспільстві продовжують йти церковно-освітницькі та сектостворюючі процеси. Виникнення харизматичних культів, секти в процесі своєї еволюції можуть перетворитися в церкви. Так, наприклад, виникло християнство та іслам. В свою чергу, від церкви постійно відокремлюються групи та створюють секти.

Із всього вищесказаного, можна зробити висновок, що розвинуті релігії представляють собою складний структурний механізм, культову діяльність та релігійні організації. Таким чином переплетіння та взаємозв'язок один із іншим цих елементів складають цілостну релігійну систему.

4. Соціальні функції релігії: світоглядна, компенсаторна, регулятивна, комунікативна та інтегративна.

Однією з важливих функцій релігії є функція світоглядна. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, більш того, — власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи та суспільства. Зміст релігійного

світогляду — не божественний, а людський, або, краще сказати — суспільний, незважаючи на його фантастичність. Релігія виконує також регулятивну функцію. Як будь-яка інша сфера духовної культури, вона створює певну систему норм і цінностей, але специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри у надприродне. Цьому завданню підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок. Підкреслимо, що релігія асимілювала багато елементів загальнолюдської моралі. А оскільки Бог, за висловом Ф. Енгельса, є відображенням абстрактної людини, то і релігійна мораль багато в чому має не якийсь надприродний, а людський, суспільний характер.

За певних історичних умов релігія виконує функцію інтегрування, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму в феодальному суспільстві, православ'я у дореволюційній Росії. Однак у ряді випадків релігія може стати і прапором соціального протесту, як це було, наприклад, із середньовічними ересями та сектами, з протестантизмом, прихильники якого в епоху його зародження боролись проти феодальних порядків. На рівні окремої релігійної організації релігія виконує інтеграційну функцію, згуртовуючи одновірців. Однак одночасно релігія розділяє і протиставляє один одному послідовників різних релігій, що простежується і в сучасному релігійному житті України.

Релігії притаманна також комунікативна функція, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій.

Взагалі, роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. Так, релігія відіграла важливу культурно-історичну роль. В межах релігійних віровчень формувались єдині зразки почуттів, думок, поведінки людей, завдяки чому релігія виступала як могутній засіб упорядкування і збереження традицій

та звичаїв. У той же час, наприклад, у царській Росії синодальне православ'я використовувалось як засіб пригноблення трудящих мас. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути виразником зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Отже, вплив релігії на суспільне життя не завжди був однозначним. Характер цього впливу може суттєво змінюватися, набувати специфічних особливостей. Соціальні функції релігійних організацій не тотожні функціям релігії, тому що релігійні організації включаються до загальної системи економічних, політичних та інших суспільних відносин і виконують безліч нерелігійних функцій. У середні віки церква не тільки володіла монополією у сфері ідеології, а й виконувала економічні й політичні функції. У капіталістичному суспільстві релігійні організації активно втручаються в політичне життя, мають власну систему навчальних закладів, займаються благодійницькою діяльністю. Релігійні організації можуть дотримуватися й прогресивних позицій з деяких соціальних і політичних питань. У деяких країнах Східної Європи християнські церкви сприяли боротьбі мас проти іноземних загарбників. Монастирі в Європі протягом тривалого часу були майже єдиними культурними центрами. Багато релігійних організацій і в наш час активно виступають за мир, за ядерне роззброєння. В пострадянських суспільствах релігійні організації сприяють національній ідеї. Так, в Україні відродження національних церков йде поруч з процесами національного відродження. Таким чином, релігія — явище багатопланове і багатозначне. Вона виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси визначають в кінцевому підсумку її долю.

5. Поняття "філософія релігії".

Філософія релігії — сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу. Одним із фундаторів філософії релігії як специфічного типу філософських знань є Б. Спіноза, у творчості якого феномен релігії вперше постає як проблема, набуває відповідного концептуального оформлення. Ще наприкінці ХІХ ст. відомий знавець історії філософії Отто Пфлейдерер у праці «Історія філософії релігії» зазначав, що неупереджене філософське дослідження релігії вперше наявне у Спінози, що від його творчості починається перший період філософії релігії, який з огляду на критичне ставлення думки до позитивної релігії слід назвати періодом критичної філософії релігії.

Спіноза був чи не першим дослідником у світовій філософії, який наблизився до проблем аналізу природи релігії, будучи абсолютно об'єктивним, відмовившись від належності до будь-якої означеної конфесії. У «Божественно-політичному трактаті» він прагне довести, що Біблію можна тлумачити так, що з'явиться можливість поєднати її з ліберальною теологією, тобто допускає можливість її інтерпретації в контексті філософської істини. На відміну від Декарта і його ідеї про три субстанції (Бог, Дух, матерія), Спіноза визнає тільки одну субстанцію — «Бога, або Природу». Індивідуальні душі й окремі фрагменти матерії для нього тільки означення; вони не речі, а вияви божественної істоти. Всім керує абсолютна логічна необхідність. У своїй «Етиці» Спіноза наголошував, що найвище добро душі — пізнання Бога, найвища чеснота Душі — пізнавати Бога, найкращі ліки — любов до Бога і доходив висновку: «Мудра людина як така навряд чи взагалі коли-небудь бентежиться душею; усвідомлюючи себе, Бога і речі, вона завдяки певній вічній необхідності існує завжди і ніколи не втрачає істинної вдоволеності духу. Якщо вказаний мною шлях, що приводить до цього результату, видасться надміру важким, знайти його все-таки можна. Він і має бути важким, бо знаходять його дуже рідко. Хіба ж могли б усі люди гребувати спасінням, якби воно було так близько під руками і досягалося без великих зусиль? Але все прекрасне таке ж важке, як і рідкісне».

І все ж особлива роль у розвитку філософії релігії належить Юму, Канту і Гегелю, творчість яких істотно вплинула на зміст і напрями сучасних філософських теорій релігії. Зрозуміти їх концепції, на думку Дж. Коллінза, означає вловити ті основні моменти, через співвідношення з якими минулі спроби набувають певної орієнтації, а пізніші теорії набувають філософську основу. У них філософія релігії досягає повноліття й посідає належне місце серед основних частин філософії. Найбільше це стосується лекцій з філософії релігії Гегеля. Вони містять грандіозну для свого часу спробу осмислити історію релігійних вірувань від так званих природних релігій (в яких ідея Бога постає як абсолютна сила природи, перед якою людина усвідомлює себе убогою) до світових релігій, зокрема християнства, яке Гегель називає абсолютною і нескінченною релігією, яка вже не може бути перевершеною, де нарешті відбулося примирення Бога і людини, де релігія досягла самосвідомості.

6. Релігійні теорії походження людини.

Релігійне і наукове пояснення походження людини мають свої особливості й відрізняються одне від одного. Релігійна інтерпретація виходить з того, що людина створена Богом за своїм «образом і подобою», тобто спирається на ідею креаціонізму. Наукове пояснення включає ідеї еволюції, теорії антропогенезу, тобто поява людини обумовлена тривалим процесом розвитку органічного світу, становлення і функціонування суспільства.

Історія поглядів на походження та сутність людини має безліч варіантів. Первісні уявлення містяться у міфологічній свідомості. Людина розглядається як прямий нащадок тварин тих чи інших видів, які є її безпосередніми пращурами. Такі погляди відповідно орієнтували систему релігійних вірувань, обрядові дії і поведінку людей, їх світосприймання в цілому. Одним із варіантів пояснення людського походження є давні грецькі міфи. Пантеон богів, їх життя і воля передують появі людей. Існування богів і людей здійснюється у двох паралельних світах, які пов'язані між собою. Цей зв'язок між ними, за міфами,

відбувається через шлюбні угоди та дітонародження. Людина походить від Бога, але природне її походження залишається таємницею. В історії світоглядної думки тисячоліттями панував погляд про органічну належність людини до природного світу, про її природне існування. Вона розглядалася як частка природи, яка підвладна природним закономірностям. У первісних філософських системах домінував погляд, що людина існує у всесвітньому Логосі, є його невід'ємною складовою часткою і залежить від циклів його розвитку.

Проблема походження людини в найбільш категоричній формі чи не вперше була поставлена в релігійній свідомості. В релігійних і філософських джерелах різних народів зафіксовані уявлення про походження людини, її місце та призначення у світі, про сутність людини і співвідношення в ній тілесного й духовного. Спільною у різноманітних поглядах є теза, що людина — істота розумна.

Згодом склалася специфічна галузь знань про людину, яка дістала назву релігійна антропологія. Для неї характерним є розгляд проблем людини через призму існування надприродної сили та її визначального впливу на долю людини. В іудаїзмі, християнстві, ісламі надприродна сила (Бог) має здатність творити світ і людину з нічого за власною волею. Подібні уявлення властиві й багатьом східним релігіям, в яких інтерпретація походження людини різниться деталями, проте в головному вона збігається. Людина — наслідок творіння. Класична релігійна модель появи людини представлена у священних книгах різних релігій. Так, християнська Біблія подає опис процесу творіння Богом людини: «І сотворив Господь Бог людину із пороку земного, — сказано у Старому завіті, — і дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею» (Буття, 2:7). Далі розповідається, що Бог поселив першу людину по імені Адам в едемському раю, щоб порала та доглядала його (Буття, 2 : 8, 15). Був Адам в раю самотнім, бо серед створених Богом живих істот не мав помічників. Тоді Господь вирішив створити жінку, щоб усунути самотність Адама. Біблія про це розповідає так: «І вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон, — і заснув він. І він узяв одно із ребер його, і тілом закрив його

місце. І перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку і привів її до Адама» (Буття, 2 : 21— 22). В цих найдавніших релігійних текстах (IX—VIII ст. до н. є.) зроблена спроба осмислити не лише проблему походження людини, а й її сутність. Складові елементи людської природи, а саме тіло, душа і дух, християнська теологія розглядає як різні складові, що створені різним способом у процесі творіння. Християнство та іудаїзм твердять, що людина завдячує своїм життям не лише сотворінню Богом її тіла з праху земного, а й особливому творчому акту Всевишнього, який чудесним способом наділив людину життям. Цим самим підкреслюється наявність у людині надприродного аспекту, а саме духовності і моральності.

В релігійній свідомості людина роздвоюється на матеріальне земне і духовне надприродне начала. З релігійної точки зору духовне начало — дух, душа, атман — має надприродне походження і є вищим началом. Воно має сакральні функції і відображає зв'язок людини з Богом. Теза про те, що Бог дав життя людині через своє дихання, наголошує, на думку богословів, що людина розумна істота і є втіленням Бога. Згідно з християнською антропологією людина є доказом буття Бога, оскільки він наділив її життям і безсмертною душею. Іоан Дамаскін писав, що людина володіє задатками богопізнання, оскільки знання про буття Бога сам Господь заклав у природу людини.

Матеріальне начало в багатьох релігіях розцінюється як недосконале і гріховне, що є джерелом зла. В розвинених релігіях, зокрема у християнстві, іудаїзмі та ісламі, підкреслюється значення тілесного існування людини, наголошується на її цілісності, прославляється й обожнюється тілесна людина, формується концепція воскресіння плоті. Це вчення досягло кульмінаційної точки в християнських догматах про боговтілення і олюднення (рос. — «вочеловечение»). Зрештою теологія адресує Богові базові засади в розумінні походження та існування людини. Намагаючись вирішити проблему співвідношення в людині біологічного та соціального, теологія стикається з багатьма труднощами, зокрема в інтерпретації матеріального й духовного. З точки зору релігії, людина походить з праху земного, її тіло смертне, воно розкладається і перетворюється в земний прах, тобто в недосконале матеріальне

начало. Отже, людина не може бути образом і подобою Бога. Намагаючись подолати цю суперечність, богослови вдаються до модернізації, вважаючи, що біблійний вираз «земний прах» є досить туманним. У Біблії не вказано, яку матерію Бог використав у процесі творіння людини — глину чи якісь прості тіла. Це питання, на думку богословів, виходить за межі релігії і є прерогативою наукового пізнання. Щодо духовного начала людини, то, на думку богословів, — це життєвий принцип, символ душі — вона як Бог невидима. За Біблією душа створена Богом, вона є його відображенням і подобою. У теологічній інтерпретації божественна подібність душі — це розум, здатність пізнавати та розкривати таємниці світу, свобода вибору, дотримання принципів моралі і норм соціальної поведінки. Всі ці якості людини, як відомо, соціально й історично обумовлені, вони змінюються. Якщо вони встановлені Богом, тоді ці якості повинні мати характер абсолютних істин.

Шукаючи вихід із суперечливої ситуації, богослови вдаються до символічного розуміння Біблії, посилаючись на авторитет отців християнства. Вже в IV ст., наголошують вони, Августин Блаженний радив християнам не сприймати буквально біблійну розповідь про створення світу, яка багата алегоричними образами і символами: «Я розумію, що було б наївно узяти, що Бог займався виліплюванням людського тіла. Бог — чистий дух, він не має ані пальців, ані рота». До того ж у період творення нікого не існувало, хто б зміг зафіксувати дії Бога. Ми маємо справу, підкреслюють богослови, з образною мовою, притчами, алегоричними порівняннями, які відображають спрощену уяву давніх народів про походження та структуру людини. Це стосується й біблійної розповіді про створення жінки з ребра Адама. Доведено, що в чоловіка і жінки однакова кількість ребер. Біблійний образ «ребра» — це своєрідний символ, що вказує на взаємне притягіння людської статі. Чоловік і жінка створені для того, щоб доповнювати один одного в їх повсякденному житті. За християнством природа чоловіка та жінки однакова, жінка також є особистістю, її гідність рівна з чоловічою.

У католицькій теології модернізації піддається догмат, що Адам і Єва є прародичами сучасного людства. Так, відомий антрополог і богослов Тейяр де Шарден висловив думку, що людина нашого часу не може серйозно сприймати біблійну тезу, а саме — сучасне людство бере свій початок від однієї пари людей. Поняття Адам і Єва — це алегоричний образ, яким автори Біблії позначили множину людей, що передувала сучасній людській цивілізації.

Сучасна наука попри всі розбіжності та суперечності існуючих наукових уявлень про виникнення людини на основі фактичних даних подає таку картину поетапного походження людства: стадія австралопітеків — мавполюдей, здатних до діяльності за допомогою знарядь — вони жили 5—2,5 млн років до н.е.; стадія пітекантропів і синантропів, здатних до використання мови як регулятора початкових виробничих відносин (жили 1,5 млн років до н.е.); стадія неандертальців, яким властиві розвиток мови як засобу обміну інформацією, здатність формування логіко-понятійної форми відображення дійсності (жили від 200 — 40 тис. років до н.е.); стадія кроманьйонців, як прообраз сучасної людини, в них розвивались предметна свідомість, родова спільність, власне господарювання. Ця схема задовольняє певною мірою наукову допитливість, хоча, безсумнівно, потребує подальших уточнень. У священних книгах людина розглядається як вінець Божого творіння, його образ і подоба. Вона дістала від Бога настанову панувати над усією землею, тваринами і рослинним світом, покликана турбуватись про них, обробляти землю і нести відповідальність за життя на ній (Буття, 1 : 26—28, 2 : 15; 8 : 7—9). Для християнської антропології зразковим вважається визначення людини, дане Василем Кесарійським (330—379). «Людина, — писав він, — є розумне творіння Бога, створене за образом його Творця, тварь, що дістала вказівку стати Богом». У цьому визначенні зроблена одна з перших спроб усвідомити волю людини, її совість і відповідальність, прагнення до вищих духовних цінностей. Аналогічна уява характерна для інших релігій. В Корані, наприклад, людина осмислена як «намісник» Бога на Землі (Аят 2 : 8), вона обдарована розумом і вищими знаннями (Аят, 2 : 29). У буддизмі людина посідає найвище місце в ієрархії інших живих істот. Лише їй належить

здатність розірвати окупи сансари і досягти нірвани, тобто злитися з Буддою. В християнській, буддистській, мусульманських релігіях у сакральній формі описується стан людини в суспільстві, визначаються її роль і міра відповідальності, висловлюються ідеї щодо єдності людського роду.

У різних релігійних вченнях робиться спроба зняти суперечність між сутністю та існуванням людини. В християнстві, наприклад, людина виступає суб'єктом гріхопадіння та об'єктом спасіння. Соціальне відчуження особи інтерпретується як порушення єдності людини з Богом, виводиться на основі її відходу від божественної першооснови. Порушення зв'язку людини з сакральним сприймається релігійною свідомістю як моральна деградація особи, її абсолютна духовна спустошеність. Людина, яка відійшла від Бога і втратила з ним спілкування, на думку богословів, позбавлена божої благодаті і спасіння, перебуває у постійній гріховності. В неї порушена гармонія внутрішніх сил і плоть бунтує проти душі, емоції протестують проти розуму. Все це призводить до тяжких наслідків у житті людства — хвороб, ворожнечі, вбивства, воєн, тяжкої праці, зрештою до смерті. Відновлення сакральної єдності з надприродним стає ідеалом людського вдосконалення, усвідомлюється в релігії як призначення людини. Примирення з Богом, здобуття милості і спасіння, завоювання божої любові стають покликанням і сенсом людського існування. Соціальне витісняється релігійним і суспільна діяльність людини відходить на задній план. Досягнення такого ідеалу в різних релігіях різне. У буддизмі, наприклад, він подається через образ Будди і бодхисаттви, в християнстві — через образ Ісуса Христа, який терпить і страждає, вказуючи віруючим шлях до спасіння. Християнство вважає Ісуса Христа досконалою людиною, другим Адамом. Через нього, на думку богословів, люди вступають у патерналістичні відносини з Богом і прилучаються до сакрального.

Наріжним каменем релігійної антропології є вчення про душу, сенс і цінність життя. Згідно з релігійними уявленнями душа розглядається як нематеріальна надприродна сила, що тимчасово перебуває в тілі людини і є джерелом її життя. Вона має надприродні властивості, зокрема безсмертя, і

дарується людині Богом. З вченням про душу пов'язані релігійні погляди про безсмертя, загробну відплату і блаженство в царстві небесному. Релігійна концепція душі роздвоює природу людини, поділяючи її на грішне тіло і праведну душу. Це вчення не зовсім узгоджується з науковою концепцією онтогенезу людини як цілісної особистості. Деякі теологи-модерністи намагаються усунути цю суперечність, розглядаючи людину як цілісну істоту, не роздвоєну особистість. Так, німецький богослов К. Ранер трактує онтогенез особистості як природний процес, в якому творча воля Бога проявляється через вторинні причини, тобто діє опосередковано. Родичі, на його думку, є первинною причиною цілісної особистості, включаючи і її душу. Однак це не безпосереднє породження або передача дитині душі. Відтворення душі у тілі дитини відбувається з допомогою сили Божої ще в утробі матері, і цей процес обумовлений впливом біологічних, психологічних і соціокультурних чинників.

У теології існують різні погляди на природу душі. В переважній більшості релігій душа вважається безсмертною, але це не виключає інших поглядів. Так, богослов раннього християнства Арнобій вважав, що душа має невизначену природу: якщо людина не знає Бога, то її душа смертна, якщо вона звертається до божого милосердя — її душа безсмертна. Деякі християнські богослови вважали, що душа вмирає разом з тілом. Так, античний богослов Титіан (II ст. н. е.) твердив, що душа має земне походження. В ній немає нічого світлого, за своєю природою вона темна і здатна до руйнування. Аналогічної точки зору дотримувався один з перших християнських святих Іреней Ліонський (кінець II — початок III ст.), вважаючи, що душа вмирає.

У сучасному християнстві також не існує єдиної точки зору на природу душі. Якщо католицькі та православні богослови вважають душу безсмертною, то деякі протестанські богослови твердять, що душа вмирає разом з тілом. Так, єговістський теолог Руттер-форд наголошує, що ідея про безсмертя душі зародилась у диявола. Якби справді людина мала безсмертну душу, то вона не змогла б померти. «Годі Бог, — пише Руттерфорд, — не зміг би привести у виконання свій вирок, винесений грішникам, і божа справедливість зазнала б

невдачі». Погляди про смертність душі формально поділяють адвентисти сьомого дня. На їх думку, душа вмирає разом з тілом і перебуває в могилі до страшного суду, коли вирішиться остаточно її доля. Людина, як вважають християнські богослови, завжди балансує на грані двох світів — матеріального і духовного. Тому вона втрачає внутрішню рівновагу і перебуває у стані постійного роздвоєння, тривожних переживань за свою майбутню долю. Лише віра у безсмертя і здобуття Божої благодаті робить людину внутрішньо гармонійною та цілісною. Безсмертя душі у релігійній свідомості пов'язується з концепцією гріха. Гріх — це провина людей перед Богом, невиконання його настанов і вимог. На перших сторінках Біблії сказано, що Бог сотворив людину за своїм образом і подобою, внаслідок чого вона стала в певному розумінні співучасником божественного життя і жила вільно в едемському саду, перебувала у тісному спілкуванні з Богом. Всевишній наказав першій людині користуватися всіма благами, але заборонив споживати плоди з дерева добра і зла. «Не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти помреш» (Буття, 2 : 17). Отже, за порушення людиною вимог Божих належить жорстока кара — смерть.

Перші люди допустили зловживання свободою, дарованою їм Богом. Вони скуштували забороненого плода з дерева добра і зла, порушивши гармонійні відносини з Творцем, почала противитись його волі. Сутність первородного гріха в трактовці християнської теології полягає в тому, що людина сама визначає свою долю, домагається життєвих успіхів без допомоги будь-яких надприродних сил. Окрім того, вона сама здатна вирішувати, що є добро і зло. Ось як описується людське гріхопадіння в Душ-пастирській конституції про церкву в сучасному світі, прийнятій Другим Ватиканським собором: «...однак людина, створена Богом у праведності, за намовою лихого, вже з самого початку історії зловживала своєю свободою, поставши проти Бога й забажавши досягти своєї цілі поза Богом». Прагнення людини досягти успіхів у пізнанні, освоєнні та перетворенні навколишнього світу власними зусиллями без надії на божественне провидіння складає сутність первородного гріха і обтяжує життя людини. Основним джерелом усіх бід людства, вважають богослови, є гордіня,

бунтівний дух і нездоланий гріх, що існують до цього часу. При переході від покоління до покоління гріховність людей, на думку богословів, не слабне, а, навпаки, зростає разом з розвитком соціального і науково-технічного прогресу, з прагненням людини розширити межі пізнання об'єктивного світу. Постійне покаєння у гріхах, вимолювання прощення і милості Божої становить мету і сенс життя людини, оскільки це, з точки зору релігії, запорука спасіння, здобуття блаженства і вічного життя в царстві Божому.

Проблема смерті і безсмертя багатовимірна. Вона має біологічні, соціально-культурні й світоглядні виміри. Біологічно смерть трактується як природний кінець будь-якої живої істоти, припинення життєдіяльності організму. Проте біологічна смерть не є абсолютним запереченням життя. Існування і розвиток кожного живого організму відбуваються як безперервний процес народження, розквіту та індивідуальної смерті. Смертний індивід відтворюється у своєму потомстві, продовжує життя в людському роді. Соціально-культурні виміри життя і смерті не збігаються з біологічними. Людина як соціальний індивід формується в процесі праці й спілкування з іншими людьми, освоєння матеріальної та духовної культури, створення нових цінностей. Найдовше людина продовжує жити в тому, що вона зробила для інших людей, у творіннях своїх рук, свого розуму. І чим більше людина встигне зробити за життя, тим безсмертнішою буде пам'ять про неї. Давньокитайський філософ Лао-Цзи писав: «Хто вмер, але не забутий, той безсмертний».

Світоглядний аспект розуміння життя і смерті є найбільш актуальним. Усвідомлення скінченності земного життя окремої людини є світоглядною основою для особистого самовизначення, тобто осмислення власних потреб, цінностей буття, цілей і сенсу життя. Це фундаментальні засади орієнтації особистості на соціальні цінності земного світу або цінності надприродного, потойбічного світу. Релігійне та наукове витлумачення людини, сенсу і цінності її життя знаходиться в різних площинах. Людина безсмертна в соціальному плані, її внеском у розвиток матеріальної та духовної культури. В родовому

аспекті всі люди — діти своїх предків. У природі ні вид, ні рід не старіють, вони відтворюються і продовжують жити.

1. Історія як процес розвитку людства (концепція К.Ясперса)

Видатний німецький філософ-екзистенціаліст, Карл Ясперс (1883-1969) у своїй праці “Витоки історії та її мета” запропонував своєрідну концепцію історичного розвитку людства. «Historia est magistra vitae» Цей відомий вислів чудово розкриває мету написання Карлом Ясперсом його фундаментального дослідження. Твір присвячений висвітленню цілісної концепції світової історії, запропонованої самим філософом, але ж, як пише він “лише історія людства може дати масштаб для осмислення сучасності”. Саме тому, після короткого, але ґрунтовного огляду загальних історичних процесів Ясперс звертається до аналізу сучасної ситуації, а також робить спробу звернутися до майбутнього людства. Підсумовує твір розділ, що розкриває питання цілей і призначення історії, її значення та властивостей.

Тут Ясперс викладає свої погляди на загальні закономірності, що характеризували розвиток людства протягом тих 5 тисяч років, що охоплюються поняттям історія (тобто щодо яких ми маємо письмові свідчення). Цей часовий проміжок, на думку філософа - лише коротка мить між невідомими витоками і так само невідомим минулим. Тим не менш, його можна структурувати, виділити в ньому певні етапи, а також тенденції розвитку, на основі яких можна буде виробити гіпотези щодо майбутнього людської цивілізації.

Ясперс виділяє чотири найважливіші етапи, на кожному з яких людина починала рух уперед від нової основи. Насамперед, це доісторія, або “прометеївська доба” - період, коли людина стає людиною; наступною сходинкою є епоха великих культур давнини, епоха, коли власне і розпочинається історія; найважливіше значення має третій етап - так званий осьовий час, роль якого - у формуванні людини сучасного типу, “одухотвореної людини”; нарешті, останній етап, який триває і досі, розпочався близько 1500 р. - це науково-технічна епоха, особливість якої ще й в тому, що саме звідси

розпочинається власне світова історія, історія людства в цілому, а не окремих держав.

З іншого боку, в історії людства виділяються два “дихання”. Перше розпочинається з появою Homo Sapiens і триває до завершення осьового часу, а друге дихання людства пов’язане з науково-технічною епохою (яка, за концепцією Ясперса, є віддаленою аналогією “прометеївської епохи”, епохою відкриття нових можливостей), і, напевне, попереду нас очікує другий осьовий час і нові зміни у сутності людини, перехід її на якісно новий рівень.

Отже, розглянемо 4 основні етапи історії послідовно.

1 . Доісторія.

Концепція Ясперса: людство має єдині витoki і мету, що нам невідомі і до осмислення яких ми прагнемо. Однак, довести науково це положення неможливо, так само як неможливо довести зворотнє. Припущення цієї єдності Ясперс називає постулатом віри. Символічно це показано у Біблії: шлях від Адама, пов’язаність кровною спорідненістю всіх людей. Таким чином, він чітко заявляє про свою прихильність до релігійної традиції у поясненні історичного процесу. Історія, за Ясперсом, має свій початок і свій кінець, а її рух визначається силою Провидіння. Практичне втілення цього постулату можна виявити, лише об’єктивно розглянувши і проаналізувавши історичний шлях людства, від самого його початку. Підходів до пізнання доісторії існує три: 1) найдавніший, традиційний - через міфи і образи; 2) сучасний - через пізнання того, що було притаманне доісторичній людині (археологія); 3) визначення того, що залишилося в нас від доісторії - спроби пізнати сутність людини.

Розвиток людини у доісторичну епоху - це становлення людської природи, формування людини як виду шляхом успадкування певних якостей - т.ч. закріплювались фундаментальні риси людини, яким не загрожує зникнення (в той час як історичні якості набуваються в ході передачі досвіду і можуть бути втрачені). Надбання цієї епохи очевидні - природа створила і відшліфувала настільки стабільний організм, що він не потребував подальших удосконалень і

до сьогодні, адже протягом історичного періоду людина біологічно не змінилась.

Отже, протягом доісторії відбувається перше становлення людини:

- 1) - біологічне - формується її специфічна фізіологія. Людина поступається тваринам в окремих здатностях, але завдяки неспеціалізованості організму розвиває знаряддя, мислення, духовність. Одним з важливих факторів біологічного формування людини є середовище, в якому проходить 1й рік її життя. На думку Ясперса, людина також якісно відрізняється від інших форм життя наявністю духу. Який саме зміст вкладає філософ у цей термін - важко сказати, але, очевидно, це не стільки душа в релігійному розумінні, скільки особлива здатність людини до відтворення реальної дійсності у своїй свідомості, до мислення і до глибокого емоційного переживання.
- 2) - історичне - здійснюється передавання з покоління у покоління досвіду, певних моральних настанов, умінь тощо. Визначальними здобутками у процесі такого формування людини стали насамперед:
  - використання вогню і знарядь
  - поява мови
  - здійснення насилля над собою, яке формує людину. Прояви такого насилля - у встановленні певних правил, обмежень, у відриві від природних коренів. За висловом Ясперса, "природа людини - в її неприродності"
  - утворення груп і спільнот, мету якого людина осмислює. Це не звичайні тваринні стада, які формуються стихійно, в силу життєвої необхідності, це об'єднання для спільного перетворення світу, для спілкування. Між людьми існує глибока біологічна спорідненість, але навіть не це, а здатність зрозуміти одне одного завдяки мисленню і мові відіграє вирішальну роль у взаємопов'язаності людей.

■ вироблення міфів, образного відображення світу. Міфологія явила собою форму суспільної свідомості, певний спосіб пояснення світу і місця в ньому людини.

Всі ці зміни підготували ґрунт для вступу людства на якісно новий етап розвитку.

2. Великі культури давнини.

На цьому етапі існували три великі культури: 1) шумеро-вавилонська, єгипетська та еллінська на Заході, 2) доарійська культура Інду, 3) архаїчний Китай. Всі вони зникають в осьовий час.

Цей період був початком історичного розвитку людства. Його монументальність, грандіозність не могли зникнути безслідно - численні археологічні і документальні пам'ятки доносять до нас відомості про ті століття. Серед подій, що мали визначальне значення на етапі зародження людської історії Карл Ясперс називає : організацію іригаційної системи і пов'язану з нею необхідність вироблення апарату управління та державної організації; появу писемності, що дозволило фіксувати новоотримане знання і передавати його; появу народів і формування національних культур; становлення світових імперій; використання коней - адже вершник вперше починає усвідомлювати неосяжність простору, виривається з того середовища, де він виріс, пізнає свободу і розширює обрії свого мислення. Перехід до історії забезпечується і передаванням духовних надбань, раціоналізацією всього надбаного за допомогою техніки, діяльністю видатних осіб, що виступають зразками для мас і рухають їх уперед.

“Історичний процес - це безперервне перетворення умов, знання, змісту в їх безпосередньому явленні, при якому необхідне відношення всього до всього, всезагальна комунікація,” - визначає автор . Але на даному етапі це перетворення лише починається. Великі культури давнини були стабільними, сталими утвореннями, залишками старого світу, який неминуче мав загинути з переходом людства на нову сходинку. А цей перехід вже розпочинався -

формувалася сучасна людина: набували змісту її субстанціальні можливості, приходило усвідомлення минулості всього тощо.

3. Осьовий час.

Відбувається великий прорив - посвячення людства у таємницю невідомих досі можливостей. Залежно від ставлення до історичного часу, народи поділяються на осьові народи та народи, що не здійснили прориву. У наступні століття історичними виступають лише ті народи, що сприйняли прорив, решта залишається на первісному рівні. Вісь світової історії у визначенні Ясперса, - факт, значущий для всіх (наприклад, у західній історії такою віссю було Пришествя Христа). Це є період бл. 500 р. до н.е. - поява людини сучасного типу (весь процес відбувався протягом 800 - 200 р. до н.е.).

У цей період в різних частинах світу жили і діяли Конфуцій, Будда, Гомер, Ісая та інші видатні особи, відбувається загальне духовне піднесення, поява видатних творів. Деякі вчені схильні розглядати це як звичайний збіг, але на думку автора, це свідчило про прорив у свідомості людини - починається осмислення буття в цілому, самої людини та її меж. Коли людина досягнула велич світу, з'являється жах і відчуття власної безпорадності. Це, в свою чергу, зумовлює рефлексію, самоусвідомлення людини, "свідомість усвідомлює свідомість" і т.ч. створюються умови для бурхливого розвитку духовної культури, закладаються основи світових релігій, відбувається перехід до універсальності у мисленні. Водночас у соціальному житті - боротьба всіх проти всіх, активне спілкування між культурами, загальна комунікація, що зумовлює інтенсивний духовний рух. Люди вперше розмірковують над історією і намагаються певним чином опанувати хід подій

Все це - одухотворення людини. Вона вже не замикається у собі, а починає сприймати нове. Людина післяосьового періоду - відкрила для себе світ зовнішній і світ внутрішній - свій власний світ. Самоусвідомлення особистості загострюється, людина усвідомлює тендітність свого буття, перед нею постають життєво важливі питання : про сенс людського існування, про сенс буття.

Майже одночасно на Землі, незалежно одне від одного, утворилось декілька внутрішньоспоріднених духовних центрів. Основне, що зближувало їх, і що, відповідно, було основною характеристикою “осьової епохи” - це прорив міфологічного світоспоглядання, що складало основу доосьових культур. Людина, ніби вперше, пробуджується до ясного мислення, виникла недовіра до безпосереднього емпіричного досвіду, а також раціоналізація ставлення до світу і до собі подібних. Саме у цей період з’являються філософи, вперше постає проблема співвідношення людини і світу. Отже, з’являються розум і особистість - те, що дає нам змогу твердити про появу людини такої, якою вона є сьогодні.

Осьовий час дає змогу зрозуміти всю людську історію, її структуру. Тим, що відбулось тоді, людство живе і сьогодні. Епохи Відродження - це повернення до осмислення осьового часу. Не можна абсолютизувати досягнення осьового часу, слід визнати, що і пізніші епохи принесли немало духовних здобутків. Але він дає масштаб для оцінки цих пізніших епох, для виявлення того, що дійсно було духовною цінністю. Осьовий час обмежується трьома сферами: Китай, Індія, Захід, але історично став всеохоплюючим: доісторичні народи або сприймають його, або вимирають. Між сферами існувало глибоке взаєморозуміння і схожість, вони являють собою багатоманітність одного й того ж у 3х коренях історії, яка стає єдиною лише у сучасну добу, Між ними не лише окремі співпадання, а глибокий паралелізм (лише у цей період).

У виявленні причин цього явища існують різні підходи:

- досягнення людиною певного ступеню духовного і фізичного розвитку;
- взаємопроникнення культур, обмін здобутками;
- певна невідома спорідненість цих культур;
- А.Вебер: кочові народи зі своїм усвідомленням далечини, тендітності світу принесли героїчну культуру, яка вступила в боротьбу з матріархальними культурами давнини;

■ спільні соціальні умови.

Жодне з пояснень, на жаль, не спроможне виявити всю повноту причин і передумов, пояснити всі таємниці того часу. Ясперс у своїй роботі не дає власного пояснення, він акцентує увагу на тому, що така складність проблеми свідчить про складність розгляду історії взагалі, що розвиток людства не може бути зображений простим поступальним графіком. Значення осьового часу для людини (сьогодні): а) виділення того, що властиве всьому людству може призвести до об'єднання людства на підставі спільного досвіду (Ясперс взагалі схильний прогнозувати досить ідилічне майбутнє, яке хоча й залежить від людей, але за своєю ідеєю відповідає пророцтвам Біблії); б) існування трьох модифікацій закликає до комунікації між людьми різних культур, різних вірувань. Глибокий аналіз досвіду осьового часу, коли у трьох регіонах планети паралельно виникали і розвивалися духовні і релігійні концепції надзвичайно високого рівня, підштовхне людей до відмови від впевненості у винятковості якогось вірування.

Пробудження духу, вважає Ясперс, є початком буття загальної історії людства, яке до цього було поділене на локальні культури. З того часу людство неухильно йде цим спільним шляхом. Тому встановлення взаєморозуміння, відкритість різних типів суспільства, релігій і культур є життєво необхідним для людини. Звідси випливає особлива роль філософії, яка за допомогою філософської віри, що відкриває сенс і призначення історії, покликана об'єднувати людство на спільних духовних основах.

Після завершення осьового періоду людство продовжує розвиватись, нові народи приймають Великий прорив і таким чином нова епоха поширюється майже на всю земну кулю. Шляхи трьох епіцентрів прориву розходяться. Індія і Китай у своєму розвитку повторюють чи продовжують своє минуле, їх поступальний рух уповільнюється. Західна культура індоєвропейських народів у цей період починає відігравати провідне значення. Європейці починають опановувати світ.

У зв'язку з визначальною роллю Заходу Карл Ясперс приділяє досить значну увагу висвітленню тенденцій його розвитку. На його думку, віссю західної історії є Христос і саме християнська церква є найвищою формою організації людського духу (вона увібрала риси попередніх культур, високі ідеали). Цю думку не можна відкидати, оскільки християнство, безумовно, здійснило вирішальний вплив на розвиток Західної культури не лише у духовній, а й у політичній сфері. Завдяки йому історія Заходу пов'язана з гуманістичною формою свідомості.

Своєрідність Заходу визначається багатьма факторами:

- географічне розмаїття стало передумовою для розмаїття мов і народів, які розвивались в Європі. Індія і Китай теж неоднорідні в етнічному розумінні, але в Європі відмінності між народностями набули настільки важливого значення, що стали підставою для виникнення окремих держав з несхожими культурами;

- ідея політичної свободи . Вперше вона зароджується в Стародавній Греції і є унікальною. Східна цивілізація її не знала;

- раціональність, логіка. Здатність до мислення, раціонального осмислення дійсності характерна для всіх людей, але у західних людей вона стала переважати над іншими рисами;

- усвідомленість внутрішньої глибини буття особистості. Європеець схильний до занурення у глибини свого "я". Він усвідомлює складність і безмежність внутрішнього світу, його неповторність (це також спричиняє надмірний індивідуалізм);

- усвідомлення реальності світу, в якому стверджує себе людина і створення на цій основі трагедії;

- всезагальне не носить характеру догми, допускаються винятки, тому - постійний неспокій, незадоволення західної культури. Західна культура навіть у християнстві не була послідовною: безліч напрямків є тому доказом. Досягти ідеалу, який був би сприйнятий усіма раз і назавжди, для цього світу, напевно, неможливо.

- претензія на виняткову істинність релігійних вчень, що спричиняє посилення напруги в західному світі, протистояння, яке породжує рух, пошуки. І ці пошуки часто призводять до нових проривів у свідомості людей, винаході компромісних рішень. Водночас протистояння пов'язані з агресією, що має трагічні наслідки;

- рішучість (проблеми доводяться до логічного завершення). Європейська культура не сприймає напівтонів, напіврішень, і це теж є поштовхом для протистоянь і пошуків.

- розмаїття самобутніх індивідуальностей. Жодна зі східних культур не відзначається такою кількістю видатних осіб. Західну ж історію рухають уперед сильні постаті.

- індивідуальна любов.

Європеєць відрізняється, але не має переваг над іншими народами. Водночас для західної культури Схід завжди виступав певною протилежністю, полярністю. Європейці звертаються до Азії за тим, чого їм не вистачає. Визначальна роль романо-германських народів - у створенні науки і техніки, і тим самим здійсненні прориву глобального характеру. Зокрема, в історії Європи другою віссю стали 1500-1800 рр. (науково-технічні і культурні досягнення), коли були закладені підґрунтя сучасної культури.

2. Поняття культури.

Термін „культура” походить від латинського слова “cultura”, яке означало обробку ґрунту, тобто зміни в природному об’єкті під впливом людини, її діяльності на відміну від тих змін, які викликані природними причинами. Вже в цьому первісному змісті терміну „культура” мова висловила важливу особливість – єдність культури, людини і її діяльності. Це поняття на відміну від іншого – “natura” (природа) означає в даному контексті створене, надприродне. Світ культури, кожний його предмет чи явище сприймається не як наслідок дії природних сил, а як результат зусиль самих людей, спрямованих

на удосконалення, обробку, перетворення того, що дано безпосередньо природою.

Поступово це поняття поширюється і на інші сфери людської діяльності, зокрема на виховання і навчання самої людини. Так, у листах римського філософа та державного діяча Цицерона зустрічається вислів *cultura animiautem philosophia est* (культура духу є філософія). На його думку дух, розум необхідно плекати так, як селянин плекає землю. Пізніше слово „культура” все частіше починає вживатись як синонім освіченості, вихованості людини, і в цьому значенні воно увійшло по суті в усі європейські мови. Проте на цьому еволюція терміна „культура” не закінчується. У середні віки культура стала асоціюватися з міським укладом життя, а в епоху Відродження з досконалістю людини. Нарешті, у XVIII ст. слово „культура” набуває самостійного наукового значення.

Не випадково цей термін оформлюється у наукове поняття саме в добу Нового часу. На рубежі Середніх віків і Нового часу відбулися відчутні зрушення у соціальному бутті людей. Це доба промислового перевороту пов'язаного з переходом від мануфактури до машинного виробництва і утвердження капіталістичних суспільних відносин. Значне посилення взаємодії людства з природою привело до істотного розширення так званої другої, штучно створеної людиною природи. Перед мислителями постають питання про сутність нового середовища, що створюється людиною на противагу природі, про характер його впливу на саму людину, про те, злом чи благом є новий, штучно створений людьми світ. Виникає потреба у понятті, яке фіксує новий, „неприродний” стан суспільства і людини.

3. Проблема кризи сучасної культури.

У сучасному світі культура перестає бути тільки цінністю, чимось винятково позитивним щодо її творця — людини. Вона починає розглядатись і як щось штучне, зовнішнє стосовно людини, навіть вороже її індивідуальній свободі, втаємниченому внутрішньому світу. Причини такого ставлення до

культури, на думку Г. Зіммеля (1858—1918), полягають у відсутності ідеї, здатної об'єднати суспільство, як це було в епоху античності (ідея буття), середньовіччя (ідея Бога), Відродження (поняття природи) чи Просвітництва (поняття законів природи). У цьому виявляється те незадоволення механіцизмом як методом пояснення природних і соціальних явищ, який зазнав кризи, очевидно, в період «новітньої революції у природознавстві». Тому, як вважає Зіммель, новою парадигмою, здатною об'єднати світ духовної культури епохи, є поняття життя як своєрідного центра світобудови: «звідти йде шлях, з одного боку, до душі і Я, а з іншого — до ідеї, Космосу, Абсолюту».

Ідея життя в системі культури, згідно з В. Дільтеєм (1833—1911), взагалі мусить протистояти раціоналізму, доведеному Гегелем до абсолюту, і тому неодмінно спрямованому в минуле. «На місце загального гегелівського розуму, — писав Дільтей, — приходять життя в його цілісності, переживанні, розумінні, історичний життєвий взаємозв'язок, сила ірраціонального в ньому». Завдяки зусиллям А. Шопенгауера (ідея ірраціональної волі), Ф. Ніцше (принцип іморальної невмотивованості суб'єкта), З. Фрейда (переконання, що суперечність між культурою і життям є одвічною суперечністю людського буття), філософській ревізії абстрактності раціоналізму так звана «філософія думки» поступово втрачала свої позиції, поступаючись місцем *«філософії життя»*, яка й стала основним руслом культурфілософських ідей в епоху антираціонального, потужного своїм заперечним пафосом умонастрою. Вона була їх метафізичним ґрунтом і водночас сама обирала для себе здебільшого форми культурфілософії. В. Дільтей, О. Шпенглер, К.-Г. Юнг, Й. Хейзінг, Р. Гардіні, М. Гайдеггер — перші величини західної культурології ХХ ст. — зробили свій вибір на користь «філософії життя». Нова культурфілософія виявилася популярною завдяки своїй нестандартності. По-перше, вона відгукувалася (в особі Шпенглера) на апокаліптичну злобу дня, на хвилюючі сигнали часу і була своєрідною метафізичною відповіддю на те, що діялося в історії «тут і тепер». По-друге, вона була поживою для розуму й уяви своїм інколи екзотичним ракурсом. По-третє, змістом своєї творчості й особливо стилем викладу вона апелювала не так до розуму, як до емоцій, почуттів,

надаючи своїм культурфілософським міркуванням специфічного забарвлення. Вона володіла всіма перевагами живого, творчого відгуку на життя порівняно із занадто сциєнтично абстрактною і самовдоволеною думкою академізму, особливо властивого німецькій класичній філософії. Інша річ, що нагальність проблем, помічених новим умонастроєм, не завжди відповідала його спроможності ці проблеми розв'язати. Однак філософія, як справедливо зазначав П. Козловський, автор відомої праці «Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку» (1987), впливає не як панівне знання, що більш властиве науці, а як формуюче знання, що актуалізує певну проблему.

Першим аргументовано підійшов до проблеми кризи культури, звернув увагу на вулканічне підґрунття історії, розсіяв загрозливі ілюзії її лінійного прогресу німецький культурфілософ О. Шпенглер, праця якого «Занепад Європи» стала подією в Європі. І річ не тільки в розвинутій ним ідеї культурно-історичного циклу, поєданого з принципом дискретності (роздільності) локальних культур. Як відомо, принцип культурно-історичного коловороту був обґрунтований задовго до нього («цикли вічних перевтілень» давньогрецьких філософів, космологія Чжоу Яня, пізніші вчення Д. Віко, І.-Г. Гердера, М. Данилевського тощо). Однак Шпенглер, на відміну від своїх філософських попередників, абсолютизує цю ідею, обертаючи самотність культурного розвитку на повну його відокремленість, вибудовуючи всеосяжну культурно-історичну концепцію, пафос якої — безвихідний колообіг історії та неминуча загибель культур.

І хоча Шпенглер в дусі дихотомії свого вчителя В. Дільтея різко протиставляв історію природі, все ж метод споглядання живої природи він переносить на арену життя суспільства. Тому окремі постави культури він розглядав як вияви життя у біологічному розумінні. Кожний культурний організм, народившись, долає природне коло, досягаючи свого апогею — цвітіння, відтак із виснаженням життєтворчого поривання опускається вже у формі цивілізації до свого природного кінця. Так, першопринцип культурної історії (що

сприймається Шпенглером як історія відособлених культур) стає органічною закономірністю, а в глибині історизму оселяється натуралізм, що заперечує його. А це не що інше, як морфологія історії. За словами Йоеля, Шпенглер «хоче схопити історію, а насправді схоплює тільки природу, бо трактує історію з погляду морфології — науки про форми природи». Саме такий підхід зумовлює висновок Шпенглера про конечність, відмирання кожної форми культури й, отже, загибель її західноєвропейської форми.

Філософія культури ХХ ст. не зводиться до започаткованого Шпенглером аналізу лише проблем руйнації культурно-духовних начал. Вона є значно багатшою, пропонуючи глибинне сприйняття живого феномену культури в усьому його різноманітті. До її проблематики звертався Е. Гуссерль, всебічно обґрунтувавши поняття «інтернаціональність» як активність свідомості, що формує зовнішнє для неї буття; В. Віндельбанд, М. Вебер, Г. Ріккерт з їхнім аналізом аксіологічного аспекту теорії культури; Е. Кассінер, для якого культура є процесом прогресивного самовизволення людини тощо.

Та все ж проблема кризи культури в сучасній філософії культури є однією з провідних. До неї апелюють Х. Ортега-і-Гасет, К. Ясперс, А. Швейцер, Л. Клагес та багато інших. Все активніше постають питання надмірної ідеалізації культури, апеляція до небезпеки, породженої самою культурою, яка загрожує як самій культурі, так і людині, що її створила. Джерелом такої небезпеки є те, що становить основу будь-якої культурної творчості, — влада над сущим. Як зауважував Р. Гардіні, дикість у її первісній формі переможена: навколишня природа підпорядкована нам, але вона знову з'являється у надрах самої культури, і її стихія є тим самим, що перемогло первісну дикість — сама влада. І в цій новій дикості відкривається безодня первісних часів. Людина знову опинилася віч-на-віч з хаосом, часто навіть не помічаючи цього. Про правильне використання влади щодо природи людство заговорило на початку ХХ ст., що знайшло свій вияв у вченні про ноосферу, біля витоків якого стояли видатний український учений В. Вернадський і французькі мислителі Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден. Поняття «ноосфера» означає сферу взаємодії природи і

суспільства, у межах якої людська діяльність стає співмірною енергетиці геологічних процесів. Суть вчення про ноосферу найповніше викладена у праці В. Вернадського «Кілька слів про ноосферу» (1944), в якій він писав: «У ХХ столітті вперше в історії «землі людина пізнала і охопила всю біосферу, завершила географічну карту планети Земля, розселилась по всій її поверхні. Людство своїм життям стало єдиним цілим... У геологічній історії біосфери перед людиною відкривається велике майбутнє, якщо вона зрозуміє і не буде застосовувати свій розум і свою працю на самознищення... Людство, взяте в цілому, стає могутньою геологічною силою. І перед ним, перед його думкою і працею стає питання про перебудову біосфери в інтересах вільно мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери... і є «ноосфера»... У ній вперше людина стає величезною геологічною силою. Вона може і мусить перебудувати своєю працею і думкою сферу свого життя, перебудувати докорінним чином порівняно з тим, що було раніше...»

Суть вчення Вернадського про ноосферу можна звести до таких положень:

- діяльність людини стає домінуючим чинником еволюції біосфери і всієї Землі як космічного тіла;
- існування (розвиток) людства пов'язане з тим, що на певному етапі воно мусить взяти на себе відповідальність за особливості еволюції біосфери та інших процесів на планеті.

Це й буде початком епохи «ноосфери», ідейний стрижень якої — екологічний імператив. Він має безпосереднє відношення як до природи, так і до людини, що зіткнулася з серйозними проблемами, які ставить перед людством сучасна цивілізація. Такими проблемами є «втрата гуманного» (Р. Гардіні, А. Швейцер) — тієї форми людського життя, коли діяльність людини, як і її продукти, були пропорційними її душевно-тілесній організації. Так було до кінця ХІХ ст. Тоді поле діяльності людини збігалось з полем її безпосередніх переживань. Те, що вона сприймала, було здебільшого природними речами, які

людина могла бачити, чути, відчувати своїми органами чуттів. Вона володіла природою, одночасно «вписуючись» у неї. У ХХ ст. намітилася відчутна втрата безпосереднього зв'язку людини як з природою, так і з подібними собі: домінування опосередкованого, абстрактного породжує новий дефіцит — дефіцит переживання, безпосереднього сприймання, безпосереднього живого почуття.

У зв'язку зі специфічними особливостями праці, спеціалізацією, коли задіяна лише частина здібностей, людина втрачає властиве їй духовне начало, індивідуальність тією мірою, якою зростають матеріально-технічні здобутки суспільства. Водночас постійний поспіх, інтенсифікація взаємного спілкування, спільної праці та спільного буття багатьох у відносно обмеженому просторі призводить до того, що люди, зустрічаючись, тримаються відсторонено, відчужено. Вимушена зовнішніми чинниками обмеженість діяльності є настільки універсальною і систематичною, що, як наголошував А. Швейцер, людина зникає до цього і вже не сприймає безлику поведінку як щось протиприродне.

Неухильно зникає властиве людині співчутливе ставлення до ближніх. Натомість проростають у різноманітних формах індиферентність, зверхність, зарозумілість, байдужість до людей, що вже не сприймається як форма невихованості, грубощів, а кваліфікується як світська поведінка. Тобто людина втрачає почуття родинності до подібних собі, а відтак стає на шлях антигуманності. Зникнення відчуття, що будь-яка людина хоч певною мірою небайдужа як людина, розхитує засади культури. Порятунком культури є одночасно порятунком людини, і навпаки: порятунком культури людина мусить почати із себе, ставши на шлях доброчесності.

Головною її чеснотою має стати серйозність і серйозне бажання реальності, а не вдаваної правди, бажання знати справжню суть справи, що часто маскується пропагандистськими просторікуваннями про прогрес і освоєння природи. Серед таких чеснот — духовна особиста хоробрість, здатна

протистояти хаосу, що проростає в людському творенні; аскеза як форма подолання самого себе, володіння самим собою, що дає змогу бути господарем своєї влади. Аскеза формує мужність, необхідну для справжньої хоробрості, розвінчання удаваного героїзму, в спалахах якого людина часто приносить себе в жертву. Синтез цих духовних надбань, за Гардіні, сформує духовне мистецтво управління, що здійснює владу над владою, знаходить усьому свою міру і серед напруженої праці та боротьби створює для людини простір, в якому вона може жити гідно і радісно.

4. Основні особливості та відмінні риси лікарської етики та деонтології на різних історичних етапах розвитку медицини.

Перші прогресивні концепції медичної етики, що дійшли до нас із глибин століть, зафіксовані в староіндійській книзі «Аюрведа» («Знання життя», «Наука життя»), у якій поряд з розглядом проблем добра і справедливості висловлюються настанови лікареві бути жалісливим, доброзичливим, справедливим, терплячим, спокійним і ніколи не втрачати самовладання. Обов'язки лікаря полягають у постійній турботі про поліпшення здоров'я людей. Ціною свого життя медичний працівник повинен відстоювати життя і здоров'я хворого.

Великий розвиток медична етика одержала у Древній Греції і яскраво представлена в клятві Гіппократа. Медична етика прогресивних лікарів стародавності була спрямована проти користолюбців, шарлатанів, здирників, що прагнуть нажитися за рахунок хворої людини. Клятва Гіппократа дуже вплинула на розвиток медичної етики в цілому. Згодом студенти, що закінчують медичні навчальні заклади, підписували «факультетську обіцянку», в основу якої були покладені моральні заповіді Гіппократа.

Характерною рисою розвитку медичної етики в епоху капіталізму є скрупульозна деталізація норм поведінки медичних працівників. Так, у Східно-Галицькому деонтологічному кодексі, затвердженому наприкінці XIX ст., передбачаються такі пункти, у яких уточнюється, як поділяти гонорар при

запрошенні до хворого другого лікаря, скільки чекати спізнілого на консилиум колегу й ін. У капіталістичних країнах медицина, власне кажучи, перетворена в об'єкт торгівлі, де медичний працівник виступає як підприємець. З розвитком імперіалізму медична етика в капіталістичних країнах стає ще більш реакційною в зв'язку з застосуванням нових засобів знищення людей, що залишають важкі наслідки в майбутньому (задушливі гази, атомна бомба, напалм, бактеріологічне зброя й ін.). Небувалою масштабу досягли геноцид і расова дискримінація. Важливо відзначити, що в усі ці антилюдські заходи притягують медичних працівників.

Медична промисловість приймає монополістичний характер. Медична етика, власне кажучи, вироджується в корпоративну мораль медичних суспільств, у центрі уваги яких стоять інтереси приватно-практикуючих медичних працівників. Багато видатних вітчизняних медиків дуже вплинули на розвиток медичної етики в нашій країні. Так, М. Я. Мудров вважав, що потрібно виховувати медичних працівників у дусі гуманізму, чесності і безкорисливості. Він писав, що оволодіння лікарською професією повинно бути справою не випадку, а покликанням. Питання медичної етики одержали подальший розвиток у працях Н.І. Пирогова, С. П. Боткіна, І. П. Павлова і багатьох інших вчених. Розвиток революційно-демократичних ідей в Україні на початку ХХ в. знайшло відображення й у питаннях медичної етики. Це стосувалося розуміння лікарського обов'язку. Лікар-суспільний діяч, за словами В. В. Вересаєва, повинен не тільки вказувати, він має боротися і шукати шляхи, як провести свої вказівки в життя. Великий давньогрецький лікар Гіппократ стверджував: "Мистецтво медицини включає три речі: лікаря, хворобу і хворого". "Лікар — служитель мистецтва і хворий повинен боротися з хворобою із самого її початку на стороні лікаря", — вважав Філософ. Клятва лікаря — моральне зобов'язання, прийняте перед державою. В часи Гіппократа клялися перед богами: "Клянуся Аполлоном лікарем, Асклепієм, Гігією і Панакеей і всіма богами і богинями, призиваючи їх у свідки...".

Стосовно хворого Міжнародний кодекс медичної етики визначає для лікарів наступні обов'язки: "Лікар завжди повинен пам'ятати, що його обов'язок — збереження людського життя. Лікар повинен виявляти стосовно свого пацієнта повну лояльність і використовувати в допомогу йому усі свої знання. Усякий раз, коли дослідження або лікування вимагають знань, що перевищують його здібності, він повинен запросити інших лікарів, що мають відповідну кваліфікацію... Обов'язок лікаря — надати термінову допомогу, якщо він не впевнений, що інші фахівці хочуть або можуть її надати...".

У різні історичні епохи в народів світу існували різні уявлення про медичну етику, зв'язані з укладом життя, обумовлені національними, релігійними, культурними й іншими особливостями. В Україні завжди приділялося, і на даний момент також приділяється велика увага етичним і деонтологічним питанням. Усі кращі представники вітчизняної медицини, передаючи досвід своїм учням і послідовникам, вчать розуміти етику в медицині не тільки як правила професійного поведіння, але і як поняття про обов'язок людини, що обрали медицину своєю професією, перед хворими і перед суспільством у цілому — громадянському обов'язку.

Матеріали активізації студентів під час лекції:

Питання:

1. Що таке релігія?
2. Що таке структурні елементи релігії?
3. Розкажіть про суспільну свідомість
4. Які форми суспільної свідомості ви знаєте?
5. Перелікуйте типи релігійних організацій?
6. Що таке церква?
7. Що таке секта?
8. Що таке деномінація?
9. Розкажіть про харизматичний культ

10. Які функції релігії ви знаєте?
11. Що таке філософія релігії?
12. Дайте характеристику основних етапів історії людства, які запропонував Ясперс.
13. Що таке біологічне становлення людини?
14. Що таке історичне становлення людини?
15. Що таке осьовий час?
16. Що таке культура?
17. У чому полягає сутність проблеми кризи сучасної культури?
18. Що таке медична етика?

Загальне матеріальне та методичне забезпечення лекції:

- навчальні приміщення;
- обладнання (кодоскоп);
- устаткування;
- ілюстративні матеріали (таблиці, кодограми).

Список використаних джерел:

25. Киричок О.Б. Філософія: посібник для студентів вищих навчальних закладів / Киричок О.Б. – Полтава: РВВ ПДАА, 2010. – 381 с. <http://posek.km.ua>
26. Петрушенко В.Л. Основи філософських знань: Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів ВНЗ, - 2-е вид., стереотипне. – Львів: Новий Світ – 2000, 2012. — С. 25 – 48 с., С. 39 – 98.
27. Петрушенко В.Л. Філософія: підручник / Петрушенко В.Л. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2018. – 504 с.
28. Салій А.В. Історія філософії: навчальний посібник / Салій А.В., Зінченко Н.О., Біланов О.С. – Вид. 2-е, доповнене. – Полтава: Дивосвіт, 2018. – 192 с. <http://elib.umsa.edu.ua/jspui/handle/umsa/5753>
29. Севрюков Д. Еволюція соціальної держави в Західній Європі. Історико-теоретичні аспекти. Підручник. / Севрюков Д. - К.: Талком, 2014. – 424 с.
30. Філософія: навчальний посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. – Київ: КНЕУ, 2019. – 368 с. <http://kneu.edu.ua> get_file
31. Філософія: хрестоматія. Від витоків до сьогодення: Навч. посіб. Уклад.: Л.В. Губерський та ін.; за ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2012. – 624 с. <http://lavkababuin.com>
32. Філософія як історія філософії: Підручник / За заг. Ред. Ярошовця В.І. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с. <http://chtyvo.org.ua>

